

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра соціальної роботи та педагогіки вищої школи

ПРОКОФ'ЄВА ОЛЬГА ГЕННАДІЇВНА

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІТЕЙ З БАГАТОДІТНИХ
СІМЕЙ У ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

спеціальність: 231 «Соціальна робота»

Робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр»

Науковий керівник

ПЕТРОВИЧ ВАЛЕРІЙ СТЕПАНОВИЧ,

кандидат педагогічних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол №__

Засідання кафедри _____

від _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

(підпис)

(прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Прокоф'єва О.Г. Соціально-педагогічний супровід дітей з багатодітних сімей у закладах загальної середньої освіти. – Рукопис.

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» / Волинський національний університет імені Лесі Українки: 231 «Соціальна робота». Луцьк, 2024. 106 с.

Актуальність дослідження. Невід'ємним елементом соціальної структури суспільства сполучною ланкою між ним і людиною, що забезпечує неперервність і спадковості між поколіннями, є сім'я. Сім'я багато в чому передбачає те, якою стане людина в майбутньому, які моральні якості вона понесе у світ, яким буде її здоров'я та ін. Завдяки батькам дитина засвоює норми людських взаємин, загальнолюдські цінності. При цьому провідними чинниками виступають психологічний клімат сім'ї, спосіб внутрішньосімейного життя та його стиль, тобто йдеться про систему цінностей сім'ї, моральні ідеали, потреби, сімейні традиції. Здорова, міцна, дружня, матеріально і морально благополучна сім'я - найвища цінність. Разом з тим у результаті бідності і малозабезпеченості мільйонів сімей послаблюється і їх виховний та моральний потенціал, знижується відповідальність батьків за виховання дітей.

Найбільш уразливими в сучасних соціально-економічних умовах залишаються багатодітні сім'ї, де чітко прослідковується взаємозв'язок зниження рівня матеріальної забезпеченості зі збільшенням кількості дітей у сім'ї.

Про актуальність соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей, що навчаються в закладах загальної середньої освіти свідчать дані щорічного аналітичного звіту про діяльність Волинського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за 2023 рік, в якому зазначено, що протягом року на соціальному супроводі перебувало 6238 сім'ї, в яких виховується 8756 дитини. Найпоширеніші складні життєві ситуації пов'язані з інвалідністю дітей (612 сім'ї з 921 дітьми), домашнім насильством (490 сімей з 685 дітьми) та бездоглядністю і негативними стосунками в сім'ї (2573 сім'ї з 4125

дітьми). Однак у цьому документі немає окремого визначення проблеми багатодітних сімей, тобто соціальні інституції не виділяють цю категорію клієнтів окремо, що свідчить про актуальність нашої роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні наукові дослідження розкривають теоретичні основи соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю; вивчають соціально-педагогічну діяльність з сім'єю в контексті соціальної роботи з сім'єю, психолого-педагогічного забезпечення соціальної роботи; розкривають засади діяльності сімейного соціального педагога з акцентом на допомозі сім'ї у вихованні дітей, звертають увагу на розв'язання проблем сім'ї на системі соціально-педагогічної підтримки різних типів сімей на різних рівнях. Дослідники приділяють увагу окремим напрямкам соціально-педагогічної та психологічної роботи з сім'єю.

Мета дослідження полягає у розробці циклу заходів із соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей у закладі загальної середньої освіти та рекомендації щодо їх впровадження.

Об'єктом дослідження є соціально-педагогічний супровід дітей із багатодітних сімей.

Предмет дослідження - зміст, форми та методи соціально-педагогічного супроводу дітей із багатодітних сімей у закладі загальної середньої освіти.

У кваліфікаційній роботі:

Визначено теоретичні основи соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних родин. Досліджено психологічні особливості дітей з багатодітних сімей, що навчаються в ЗЗСО. Розроблено цикл заходів із соціально-педагогічного супроводу дітей із багатодітних родин. Оцінено ефективність впровадження заходів щодо соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей, які навчаються в закладі загальної середньої освіти. Розроблено методичні рекомендації щодо покращення соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей у ЗЗСО.

Ключові слова: діти, батьки, багатодітна сім'я, соціально-педагогічний супровід, ЗЗСО, соціальний педагог, взаємодія з сім'єю.

SUMMARY

Olha Prokofieva. Topic: Master's. "Social and pedagogical support of children from large families in institutions of general secondary education". Lesya Ukrainka Volyn National University. 231 Social work. Lutsk, 2024. 106 p.

Relevance of the study. An integral element of the social structure of society, a connecting link between it and a person, which ensures the continuity of heredity between generations, is the family. The family largely predicts what a person will become in the future, what moral qualities he will bring into the world, what his health will be, etc. Thanks to his parents, the child learns the norms of human relationships, universal human values. In this case, the leading factors are the psychological climate of the family, the way of intra-family life and its style, that is, we are talking about the system of family values, moral ideals, needs, family traditions. A healthy, strong, friendly, materially and morally prosperous family is the highest value. At the same time, as a result of poverty and low income of millions of families, their educational and moral potential is weakened, and the responsibility of parents for raising children is reduced.

The most vulnerable in modern socio-economic conditions are large families, where the relationship between the decrease in the level of material security and the increase in the number of children in the family is clearly traced.

The relevance of social and pedagogical support for children from large families studying in secondary education institutions is evidenced by the data of the annual analytical report on the activities of the Volyn Regional Center for Social Services for Family, Children and Youth for 2023, which indicates that during the year 6238 families were on social support, in which 8756 children are raised. The most common difficult life situations are associated with child disabilities (612 families with 921 children), domestic violence (490 families with 685 children) and neglect and negative relationships in the family (2573 families with 4125 children). However, this document does not contain a separate definition of the problem of large families, that is, social institutions do not single out this category of clients separately, which indicates the relevance of our work.

Analysis of recent research and publications. Modern scientific research reveals the theoretical foundations of socio-pedagogical work with children and youth; studies socio-pedagogical activity with the family in the context of social work with the family, psychological and pedagogical support of social work; reveals the principles of the activities of a family social educator with an emphasis on helping the family in raising children, draws attention to solving family problems, on the system of socio-pedagogical support for different types of families at different levels. Researchers pay attention to individual areas of socio-pedagogical and psychological work with the family. The purpose of the study is to develop a cycle of measures for socio-pedagogical support for children from large families in a general secondary education institution and recommendations for their implementation.

The object of the study is the socio-pedagogical support of children from large families.

The subject of the study is the content, forms and methods of socio-pedagogical support of children from large families in a general secondary education institution.

In the qualification work:

The theoretical foundations of socio-pedagogical support of children from large families are determined. The psychological characteristics of children from large families studying in a general secondary education institution are studied. A cycle of measures for socio-pedagogical support of children from large families is developed. The effectiveness of the implementation of measures for socio-pedagogical support of children from large families studying in a general secondary education institution is assessed. Methodological recommendations for improving socio-pedagogical support of children from large families in a general secondary education institution are developed.

Key words: children, parents, large family, socio-pedagogical support, secondary education institution, social educator, interaction with the family.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ ІЗ БАГАТОДІТНИХ РОДИН	7
1.1. Багатодітна родина в сучасній Україні.....	7
1.2. Особливості соціального захисту багатодітних сімей в Україні.....	16
1.3. Соціально-педагогічний супровід дітей із багатодітних сімей у закладах загальної середньої освіти.....	21
Висновки до першого розділу	30
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ ІЗ БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ У ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	32
2.1. Розробка й впровадження циклу заходів щодо соціально-педагогічного супроводу дітей із багатодітних родин.....	32
2.2. Методичні рекомендації щодо покращення соціально-педагогічного супроводу дітей із багатодітних сімей.....	48
Висновки до другого розділу	52
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57
ДОДАТКИ	64

ВСТУП

Сім'я є одним з найдавніших і найважливіших соціальних інститутів суспільства, що впливає на формування та розвиток особистості. Завдяки своїм величезним масштабам та унікальності, сім'я є потужним і незамінним інструментом соціального становлення особистості та соціалізації. В умовах війни, що триває в Україні, проблеми багатодітних сімей набувають особливої актуальності. Багатодітні сім'ї потребують ще більшого захисту та допомоги, ніж інші категорії сімей. Багатодітні сім'ї створюють сприятливі умови для виховання, оскільки діти зростають у тісних стосунках всередині сімейної групи і, як правило, змалку звикають виконувати певні обов'язки та допомагати один одному. Однак в економічному плані багатодітна сім'я є найскладнішою, оскільки мати, як правило, не працює, а один батько не в змозі забезпечити нормальне життя сім'ї. Крім того, в суспільстві часто спостерігається негативне ставлення до багатодітних сімей. Фінансова і моральна підтримка багатодітних сімей, створення нормальних умов життя для батьків і дітей сприяють вирішенню демографічної проблеми в нашій країні, і тому дуже важливо розуміти як сучасне становище багатодітних сімей, так і шляхи поліпшення їх становища.

Велика родина може бути люблячою, веселою, галасливою, хаотичною і складною водночас. Швидше за все, діти, що зростають в багатодітній родині, отримують деякі важливі життєві навички і навчаються орієнтуватися в різних типах стосунків з раннього дитинства. Однак можуть траплятися випадки, коли вони відчуватимуть, що ними нехтують, їх не помічають або зневажають.

Розмір сім'ї є важливим фактором розвитку дитини, але його слід розглядати лише як частину загальної картини. Інші фактори, такі як особистісні риси батьків, стать дітей та дистанція між ними, роблять значний внесок у формування особистості дитини. Діти з багатодітних сімей мають більше можливостей навчитися співпраці в ранньому віці, ніж діти з менших сімей, оскільки їм доводиться вчитися ладнати з братами і сестрами. Вони також беруть на себе більше відповідальності, як за себе, так і часто за молодших братів і сестер. Окрім того, діти у багатодітних сім'ях повинні справлятися з емоційними

кризами, пов'язаними з суперництвом між братами і сестрами, з яких вони можуть винести важливі уроки, що допоможуть їм у подальшому житті. Цей фактор, однак, може бути і недоліком: або старша дитина, яку «скинули» з привілейованого становища, або молодша дитина, яка перебуває в тіні старшої, може страждати від почуття неповноцінності. Діти у багатодітних сім'ях, як правило, беруть на себе певні ролі, щоб досягти певної унікальності і таким чином привернути увагу батьків. Однак також було виявлено, що діти, які є єдиними в родині, мають більше психологічних проблем, аніж діти з більших сімей.

У своїй педагогічній спадщині український вчений В. Сухомлинський приділяв увагу проблемам багатодітних сімей. В останнє десятиліття XX століття і на початку XXI століття в Україні педагоги зробили значний внесок у розробку проблеми багатодітних сімей та різних аспектів сімейного виховання. Вивченням становища та проблем багатодітних сімей у сучасних умовах займалися багато вчених, серед них такі автори, як Г. Осадча, О. Антонов, Р. Григор'єва, Т. Кулікова та інші. Проблема соціальної допомоги багатодітним сім'ям стала предметом глибоких теоретичних досліджень у галузі соціальної роботи таких сучасних дослідників, як А. Капська, О. Безпалько, П. Мигович, С. Толстоухова, І. Трубавіна та інші.

Про актуальність соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей, що навчаються в закладах загальної середньої освіти свідчать дані щорічного аналітичного звіту про діяльність Волинського обласного центру соціальних служб за 2023 рік, в якому зазначено, що протягом року на соціальному супроводі перебувало 6 238 сім'ї, в яких виховується 8 756 дитини. Найпоширеніші складні життєві ситуації пов'язані з інвалідністю дітей (612 сім'ї з 921 дітьми), домашнім насильством (490 сімей з 685 дітьми) та бездоглядністю і негативними стосунками в сім'ї (2 573 сім'ї з 4 125 дітьми). Однак у цьому документі немає окремого визначення проблеми багатодітних сімей, тобто соціальні інституції не виділяють цю категорію клієнтів окремо, що свідчить про **актуальність** нашого магістерського дослідження.

Мета дослідження: розробити цикл заходів із соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей у закладі загальної середньої освіти та рекомендації щодо їх впровадження.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретичні основи соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних родин
2. Дослідити психологічні особливості дітей з багатодітних сімей, що навчаються в закладі загальної середньої освіти (ЗЗСО).
3. Розробити цикл заходів із соціально-педагогічного супроводу дітей із багатодітних родин.
4. Оцінити ефективність впровадження заходів щодо соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей, які навчаються в закладі загальної середньої освіти.
5. Розробити методичні рекомендації щодо покращення соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей у ЗЗСО.

Об'єкт дослідження: соціально-педагогічний супровід дітей із багатодітних сімей.

Предмет дослідження: зміст, форми та методи соціально-педагогічного супроводу дітей із багатодітних сімей у закладі загальної середньої освіти.

Методи дослідження:

- теоретичний аналіз та узагальнення: для з'ясування стану розробленості предмета дослідження, систематизація та інтерпретація проблеми, яка досліджується;

-емпіричні: вивчення демографічних та соціальних даних досліджуваної групи дітей з багатодітних сімей; констатуючий експеримент, формувальний експеримент. Для отримання фактичного матеріалу і перевірки гіпотез дослідження були використані психодіагностичні методики: 1) авторська анкета для батьків і вчителів; 2) тест «Кактус»; 3) тест «САН»; 4) тест шкільної тривожності Філіпса, 5) методика «Дерево» Дж. і Д. Лампен; 6) методика «Шкала

самооцінки»(підлітковий вік), 7) анкета «Я та булінг», 7) методика батьківського ставлення А. Варги і В. Століна;

- математико-статистичні: обробка результатів дослідження проводилась за допомогою математико-статистичного методу, для встановлення взаємозв'язків між отриманими показниками проведено кореляційний аналіз.

Теоретичне значення: вивчення соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей дозволить визначити методи покращення соціально-психологічної адаптації таких дітей й підвищити їхню зацікавленість у навчанні.

Практичне значення: розробка практичних рекомендацій, які дозволять покращити соціально-педагогічний супровід дітей з багатодітних сімей в умовах воєнного стану.

Експериментальна база. Дослідження проводилось на базі КЗ «Любомльський ліцей №2 Любомльської міської ради» Ковельського району Волинської області. До досліджуваної групи ввійшли діти віком 10-14 років та їх батьки.

Апробація результатів та публікації. Результати магістерського дослідження апробовані під час проходження виробничих практик, а також обговорені на засіданні кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи Волинського національного університету імені Лесі Українки; результати дослідження «Соціально-педагогічний супровід дітей з багатодітних сімей у закладі загальної середньої освіти» відображені у виданні Педагогіка [Текст] : зб. наук. пр. : матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції науковців, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми педагогіки, соціальної роботи та соціального забезпечення» (16 травня 2024 р.) / за ред. В. З. Алтонюка, С. Ю. Чернети та ін. Луцьк, 2024.

Структура роботи: Магістерська робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку літератури, якій складається із 74 джерел, (5 з яких англійською мовою - міжнародні огляди стосовно впливу багатодітності), 5 додатків. Робота містить 3 таблиці та 9 рисунків. Загальний обсяг роботи становить 84 сторінок, основний зміст викладено на 49 сторінках.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ З БАГАТОДІТНИХ РОДИН.

1.1. Багатодітна родина в сучасній Україні

Стаття 3 Сімейного кодексу України визначає, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя також вважається сім'єю, якщо воно не проживає спільно у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми або з інших поважних причин. Дитина належить до сім'ї своїх батьків, навіть якщо вона не проживає з ними. Особа, яка не перебуває у шлюбі, має такі ж права, як і член сім'ї [59].

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення та з інших підстав, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства. Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» [21], багатодітна сім'я – це сім'я, в якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, спільно проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один з батьків (мати), який проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. До складу багатодітної сім'ї включаються також діти, які навчаються за денною формою навчання у закладах загальної середньої, професійно-технічної, передвищої та вищої освіти до закінчення ними навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років.

У багатодітній родині існує більше шансів для конфліктів, але також більше шансів для любові та сміху. Багато в чому велика сім'я схожа на мікрокосмос світу. Нею може бути важко керувати, але вона також сповнена потенціалу.

Поняття «багатодітна сім'я» визначається на основі етнокультурних особливостей соціально-економічного та демографічного розвитку певного регіону. Однак аналіз інших юрисдикцій показує, що багатодітна сім'я – це сім'я з трьома і більше дітьми. Наприклад, таке визначення: «Багатодітна сім'я – це сім'я, в якій народжуються та/або виховуються троє і більше неповнолітніх дітей (у тому числі усиновлених та прийомних) до досягнення наймолодшим з них 16-

річного віку. До складу багатодітної сім'ї не включаються діти, які перебувають на повному державному утриманні, а також діти, батьки яких позбавлені батьківських прав або обмежені в батьківських правах» [9, с.22]. Статус багатодітної сім'ї (а отже, і заходи соціальної підтримки, що надаються багатодітним сім'ям) зберігається до досягнення останньою дитиною повноліття або, якщо дитина навчається за денною формою навчання у навчальному закладі, – до досягнення нею 23 років. Наразі багатодітні сім'ї складають дуже невеликий відсоток від загальної кількості сімей. Найчастіше багатодітні сім'ї не є запланованими, а є випадковими (народження двійні або народження дитини через неефективність контрацепції, або стан здоров'я жінки, що не дозволяє їй перервати вагітність тощо).

Ми проаналізували, що всі багатодітні сім'ї поділяються на три категорії:

- сім'ї, в яких багатодітність є запланованою (наприклад, через національні традиції, релігійні вимоги, культурні та ідеологічні установки, сімейні традиції). Ці сім'ї стикаються з багатьма труднощами через низький рівень доходів, перенаселеність, завантаженість та стан здоров'я батьків (особливо матері), але батьки вмотивовані виховувати дітей;

- сім'ї, утворені в результаті другого та наступних шлюбів матері (рідше батька), в яких народжуються нові діти. Дослідження показують, що ці сім'ї можуть бути досить забезпеченими, але їхні члени мають відчуття нестачі. Кожен із членів родини, має свою індивідуальність, яка закладалась у попередніх взаємовідносинах, і не завжди у новій сім'ї вони можуть бути прийнятні і розумілі. Але, як правило, вони мають сильні сімейні традиції, чітку внутрішню структуру, досить сильний захист і традиційно шанобливе ставлення до людей похилого віку. У таких сім'ях легше вирішувати проблеми і конфлікти, а батьки не переживають старість на самоті. Психологічний клімат сім'ї характеризується взаєморозумінням, обоє з подружжя мають однакові погляди на проблеми та шляхи їх вирішення;

- неблагополучні багатодітні сім'ї, які є наслідком безвідповідального батьківства, іноді на тлі психічних та психологічних відхилень, алкоголізму та

асоціального способу життя. Діти з таких багатодітних сімей часто потребують допомоги та реабілітації, страждають від хвороб і відстають у розвитку. Батьки в таких сім'ях мають нижчий освітній рівень і соціальний статус. Коли батьки втрачають опіку над дітьми, особливо складно вирішити їхню долю, оскільки сімейне законодавство не дозволяє вилучати дітей із сім'ї, а усиновити в одну родину, згідно з чинним законодавством, 3-7 дітей різного віку та з різним ступенем соціального неблагополуччя не завжди можливо [70, с. 156].

Теорії передачі досвіду між поколіннями в демографії та економіці припускають, що існує певний компроміс між розміром сім'ї та кількістю ресурсів, які батьки інвестують у кожную дитину. Зокрема, стверджується, що батьківські інвестиції, які впливають на накопичення людського капіталу, є особливо вразливими до цього компромісу. Очікується, що розмір сім'ї негативно впливає на довгострокові освітні результати дітей [72]. Існує багато емпіричних доказів негативного зв'язку між розміром сім'ї та освітніми результатами дітей, такими як тестові бали, оцінки та кінцеві освітні досягнення. Ці результати узгоджуються з ідеєю про те, що більша кількість дітей розмиває наявні ресурси в сім'ї [73]. Однак в останні роки емпірична достовірність існуючих досліджень, а також їхня концептуальна адекватність були поставлені під сумнів. По-перше, дослідження поставили під сумнів інтерпретацію, що негативний зв'язок між розміром сім'ї та освітніми результатами дітей відображає причинно-наслідковий зв'язок. По-друге, дехто з дослідників стверджував, що існуючі теорії занадто вузько фокусуються на нуклеарній сім'ї і що фактори поза межами нуклеарної сім'ї, наприклад, розширені родинні зв'язки або релігійні громади, можуть компенсувати (або навіть змінити) негативні наслідки зростання у багатодітній сім'ї [74].

Окремої уваги заслуговують сім'ї, де багатодітність передбачена (наприклад, через національні традиції, релігійні практики, культурні та ідеологічні установки, сімейні традиції). Ці сім'ї стикаються з багатьма труднощами, пов'язаними з низьким рівнем доходів, відсутністю житла, перевантаженістю роботою та станом здоров'я батьків (особливо матерів), але

батьки вмотивовані виховувати своїх дітей. У цих сім'ях дитина є однією з найважливіших життєвих цінностей, і батьки роблять все можливе, щоб покращити життя своїх дітей [69, с.85].

Охарактеризуємо і сім'ї, що утворилися після другого шлюбу матері (рідше батька) і наступних шлюбів, з народженням нових дітей. Дослідження показують, що ці сім'ї можуть бути цілком щасливими, але їхні члени мають неповне відчуття сім'ї.

У неблагополучних розширених сім'ях, які є наслідком безвідповідального виховання, алкоголізму та асоціального способу життя, діти є лише засобом для отримання різноманітних пільг, допомог та привілеїв. Є й інший варіант: батьки просто народжують дитину (наприклад, зачату в стані алкогольного сп'яніння) і вважають свою місію виконаною, незважаючи на те, що дитина не тільки народиться, але й буде рости і виховуватися [69, с.86].

Попередні дослідження вказують на те, що значення розміру сім'ї варіюється від країни до країни. В Індії та Китаї, як і в США, наявність більшої кількості братів і сестер знижує освітній рівень дітей, тоді як в Ізраїлі та Норвегії не виявлено негативного зв'язку між розміром сім'ї та шкільною освітою за умови використання ретельних статистичних методів. Співавтори вважають, що ці суперечливі результати можуть бути результатом відмінностей у системах соціального захисту та освіти в цих країнах [71].

Проаналізовані нами в ході магістерського дослідження наукові джерела вказують на ще один фактор, що визначає важливість розміру сім'ї: норми та соціальна інтеграція громади, в якій проживає сім'я. Дослідження, які повідомляють про слабкий зв'язок між кількістю братів і сестер та освітніми результатами, як правило, вивчають людей з високоінтегрованих спільнот з нормами, що підтримують багатодітні сім'ї, наприклад, мормонів у США та арабів-мусульман в Ізраїлі. Однією з причин такої закономірності може бути те, що дитина в таких громадах має поруч більшу групу дорослих, які зацікавлені в її добробуті – тітки, дядьки, старші двоюрідні брати і сестри, бабусі і дідусі та

інші дорослі – і ця особливість буферизує процес розмивання, що відбувається в нуклеарній сім'ї [73].

Виокремлені нами фактори, що впливають на величину негативного впливу розміру сім'ї, підказують кілька способів (хоча й нелегких) його пом'якшення. Забезпечення доступу всіх сімей, а не лише тих, що мають високі доходи та когнітивні здібності, до хороших шкіл та сприятливої політики поєднання роботи та сім'ї – це один із перших кроків, з якого варто почати. Допомога парам з дітьми одружитися і зберегти шлюб, а також залучення до догляду за дітьми розширеної родини і членів громади – також може бути корисною [70].

Незважаючи на описані вище недоліки, наявність братів і сестер певним чином допомагає дітям. Діти, які мають братів і сестер, мають кращі соціальні навички, ніж ті, що не мають, а одружені люди, які виростили з більшою кількістю братів і сестер, мають меншу ймовірність розлучитися, незважаючи на багато фонових факторів. Можна уявити й інші компроміси. Діти можуть отримувати користь від безроздільного часу та уваги батьків у дитинстві, але в дорослому віці бажати мати братів і сестер, з якими можна було б розділити відповідальність за догляд за старіючими батьками. Діти у багатодітних сім'ях можуть проводити своє дитинство у суперечках та конкуренції зі своїми братами і сестрами, але у дорослому віці формувати з ними близькі стосунки – або навпаки [43, с.23].

Проведений нами аналіз останніх опублікованих вітчизняних та зарубіжних досліджень вказує на те, що вплив братів і сестер на соціальні навички, як мінімум, залежить від якості стосунків між братами і сестрами [72]. Переваги та недоліки різних розмірів сім'ї змінюються в різних сім'ях і впродовж життя, причому так, що батьки не завжди можуть передбачити.

Хоча природа кожної дитини індивідуальна, ми спробували окреслити деякі характеристики, які можуть бути більш поширеними серед дітей у багатодітних сім'ях:

- **Спілкування:** діти у багатодітних сім'ях часто рано розвивають чудові навички спілкування, оскільки вони часто взаємодіють з членами сім'ї різного віку.
- **Товариськість:** багато членів сім'ї означає, що більше людей приходять і йдуть через життєві цикли, діти вчаться орієнтуватися у стосунках з іншими членами сім'ї і в результаті розвивають міцні соціальні навички.
- **Співпраця:** великі сім'ї, як правило, вимагають від своїх членів працювати разом для досягнення спільних цілей, наприклад, готувати вечерю, планувати вечірки на день народження або навіть користуватися спільною ванною кімнатою, щоб усі могли вчасно дістатися до школи/роботи [11, с.126].
- **Вирішення конфліктів:** діти повинні навчитися ділитися, йти на компроміс і домовлятися з кількома братами і сестрами про ресурси, час і простір, що може допомогти їм розвинути міцні навички вирішення конфліктів.
- **Самодостатність:** Коли час і увага батьків розподіляються між кількома членами сім'ї, діти часто вчаться бути більш самостійними.
- **Адаптивність:** життя в динамічному середовищі з різними характерами, вподобаннями та розкладами, як правило, вчить дітей бути гнучкими та адаптивними.
- **Відповідальність:** дітям часто доводиться допомагати по господарству з раннього віку, що виховує в них почуття обов'язку та відповідальності.
- **Терпіння:** дітям часто доводиться чекати своєї черги, що допомагає їм зрозуміти, що негайне задоволення не завжди можливе.
- **Винахідливість:** діти, які ростуть у великих сім'ях, вчаться пристосовуватися до обмежених ресурсів - як фінансових, так і емоційних. незважаючи на те, що вони можуть відчувати нестачу в цих сферах, вони часто виявляють винахідливість і компенсують її способами, які допомагають їм бути успішними [13, с. 59].
- **Стійкість:** у дітей часто розвивається більш «міцна шкіра», вони стають вправними в управлінні стресом та подоланні невдач.

- Грайливість: у великих сім'ях часто панує жвава, грайлива атмосфера, що сприяє розвитку почуття гумору та любові до розваг.
- Підтримка: Великі сім'ї часто відчують глибокі, довічні зв'язки і сильне почуття підтримки та приналежності.
- Конкурентоспроможність: зростання з великою кількістю братів і сестер може прищепити дітям почуття суперництва [17, с.54]

Більша кількість членів сім'ї може означати менший прямий доступ до батьків, але це також може означати, що дитина вчиться рости і працювати з іншими членами сім'ї. Зменшення батьківського керівництва може навчити дітей незалежності, терпіння, лідерства та співпраці.

Досвід дорослішання у великій родині може дуже різнитися і залежати від таких факторів, як емоційний стан батьків, присутність і залученість бабусь, дідусів та інших родичів, різниця у віці між братами і сестрами, а також наявність допомоги/підтримки.

Насправді, дослідження показують, що розмір сім'ї часто обернено пропорційний кількості ресурсів, які батьки вкладають у кожную дитину, що може мати негативний вплив на освіту, ріст і розвиток дитини. Батьки мають обмежені ресурси. У великій родині часто може здаватися, що на кожную дитину не вистачає грошей, їжі, уваги чи емоційної підтримки [70].

З демографічної точки зору, багатодітна сім'я - це сім'я, яка забезпечує високий приріст населення. За даними демографів України для забезпечення стабільного приросту населення потрібно щонайменше 15 відсотків від загальної кількості сімей в нашій країні це необхідно для простого відтворення населення. Соціологи з'ясували, що чим більше дітей у сім'ї, тим менше вільного часу у жінок, тому працюючі жінки намагаються обмежити кількість дітей. У найгіршому становищі перебувають багатодітні сім'ї у великих містах. Основна причина полягає в тому, що подружжя в більшості сімей не є корінними жителями міста. Корінні жителі, як правило, мають мало дітей [64, с.132].

Ми вивчили, що багатодітна сім'я має як свої особливі проблеми, так і ті, що притаманні іншій сім'ї (з однією або двома дітьми, неповні сім'ї). Слід

відзначити кілька ключових моментів: проблеми багатодітної сім'ї різняться залежно від місця проживання: різні регіони країни, місто чи село. Існують суттєві відмінності між регіонами з високим рівнем народжуваності, де таких сімей багато, і регіонами з низькою народжуваністю, де таких сімей мало. Тому ефективна допомога багатодітним сім'ям має надаватися з урахуванням місцевих умов, можливостей, а також побажань і думок населення. Багатодітні сім'ї не є однорідною групою. Хоча вони мають спільні проблеми, але всі вони дуже відрізняються одна від одної. Основною проблемою для багатодітних сімей є фінанси. Наразі, з народженням кожної дитини дохід сім'ї різко зменшується. Багато досліджень показують, що існує сильна кореляція між кількістю дітей у сім'ї та доходом, який отримує кожен член сім'ї, і, в цілому, доходом, який отримують члени сім'ї. Рівень бідності членів сім'ї в цілому [2, с.37]. У сім'ях, які складаються з шести і більше осіб, середній сукупний дохід на одного члена сім'ї становить на одного члена сім'ї в середньому в 2,2-2,8 рази нижчий, ніж у сім'ях з однієї особи у сім'ях з двох осіб та в 1,8-2,1 рази нижчий, ніж у сім'ях з трьох осіб. Можна стверджувати, що народження третьої дитини в сім'ї в переважній більшості випадків призводить до малозабезпеченості [60, с.15].

Школа – це універсальне середовище, тренувальний майданчик, де діти отримують вихід багатьом негативним імпульсам, які накопичилися вдома. У школі між дітьми формуються специфічні рольові відносини у сфері "лідер - підлеглий". Щонайменше одна дитина з чотирьох у початковій школі та одна з десяти дітей у середній школі зазнають знущань з боку однолітків кожні чотири місяці. Через дещо іншу організацію шкільної освіти, на думку багатьох дослідників і фахівців, саме в середній школі рівень булінгу в наших школах є найвищим. Багато дослідників сходяться на думці, що серед дітей спостерігається повсюдне зростання рівня тривожності. Зростає кількість самогубств серед дітей [10, с.23].

Багатодітні сім'ї завжди були економічно вразливою групою населення, а нинішні інфляційні тенденції б'ють по них сильніше, ніж по суспільству в цілому, змушуючи скорочувати витрати на предмети першої необхідності - багато

продуктів харчування і майже всі промислові товари. Часто ці сім'ї також стикаються з поганими житловими умовами. Багатодітність часто негативно впливає на дітей. Питання здоров'я дітей піднімається епізодично і не має чіткої оцінки. Наразі підлітки з багатодітних сімей частіше повідомляють про хронічні захворювання та регулярні застуди, ніж підлітки з малодітних сімей. Серед підлітків з багатодітних сімей як хлопці, так і дівчата багато курять. Починаючи з чотирьох років, різко зростає ймовірність збільшення дитячої смертності та народження неповноцінної дитини, тобто дитини, яка народилася з порушенням розвитку. На найменше половина дітей, народжених у багатодітних сім'ях, перебувають у групі високого ризику за станом здоров'я та біологічними показниками [4, с.45].

Багатодітна сім'я є важливим соціальним інститутом у суспільстві, величезна і унікальна сила впливу сім'ї на дітей є потужним і незамінним інструментом соціалізації та соціалізації в суспільстві. Однак останніми роками в суспільстві дедалі більше поширюється думка про те, що багатодітна сім'я - це - потенційно неблагополучна, малозабезпечена або асоціальна сім'я. На нашу думку, цей стереотип не є правильним, оскільки соціально-економічна ситуація, що склалася сьогодні може обумовлювати скрутне становище, в якому опиняються багатодітні сім'ї. Багатодітна сім'я з трьома і більше дітьми, може розглядатися як оптимальна соціальна система що найкраще виконує роль підготовки дітей до труднощів дорослого життя з його різноманітними проблемами: житло, фінанси, робота, здоров'я, освіта, організаційні та соціальні проблеми, розваги, взаєморозуміння тощо. Сім'я має вирішальний вплив на розвиток особистості. Якщо цей вплив є позитивним, то соціалізація дитини проходить успішно; якщо негативний, то можлива соціальна дезадаптація та порушення успішної інтеграції в суспільство. Загалом, кожна сім'я повинна усвідомлювати свої основні функції, щоб свідомо брати на себе відповідальність за їх виконання.

1.2. Особливості соціального захисту багатодітних сімей

Соціальна робота з багатодітною сім'єю має бути спрямована на вирішення повсякденних сімейних проблем, зміцнення та розвиток позитивних сімейних стосунків, відновлення внутрішніх ресурсів, досягнення позитивних результатів, стабілізацію соціально-економічного становища та реалізацію потенціалу соціалізації.

Ми, ґрунтуючись на наукових дослідженнях і рекомендаціях вітчизняних вчених у галузі соціальної роботи і соціальної педагогіки, вважаємо, що соціальний педагог закладу загальної середньої освіти має виступати сполучною ланкою між багатодітною сім'єю та надавачами соціальних послуг.

Зокрема, на служби зайнятості, згідно з чинним законодавством та соціальними пріоритетами територіальних громад, покладено завдання першочергового працевлаштування багатодітних батьків, забезпечення гнучкого графіку роботи, де це можливо організація підготовки та перепідготовки батьків для отримання іншої професії, працевлаштування повнолітніх дітей та надання їм професії, працевлаштування молоді, надання їм статусу безробітного та їх працевлаштування протягом року [22].

Органи освіти відповідають за: відкриття безкоштовних класів і гуртків; здешевлення шкільних підручників; організацію додаткових занять для розвитку здібностей дітей; організацію безкоштовного або пільгового відпочинку дітей в оздоровчих центрах, центрах сімейного дозвілля та клубах за інтересами; відкриття освітніх лекторіїв (за погодженням з психологом або сімейним педагогом).

Органи соціального захисту організують надання допомоги, пільг, сімейних путівок, центрів підтримки сім'ї, адресної соціальної допомоги, матеріальної підтримки, пільгових кредитів на придбання споживчих товарів тривалого користування, пільгового виділення земельних ділянок для індивідуального будівництва та своєчасного інформування про пільги.

Юридичні служби громад мають допомагати аргументовано вирішувати проблеми, пов'язані з пільгами та субсидіями на житло, відкриттям власної

справи, отриманням кредитів готівкою та кредитів на пільгових умовах. Психологічні служби мають допомагати у вирішенні психологічних проблем сім'ї, в тому числі за допомогою телефонної лінії, де в потрібний момент можна отримати консультацію психолога або педагога.

Органи охорони здоров'я надають знижки на ліки, організують відвідування спеціалістів, позачерговий прийом у медичних закладах, путівки до санаторіїв, лікувально-вітамінне харчування та профілактичне медичне обслуговування членів сім'ї.

Як бачимо, детальний аналіз вітчизняної нормативно-правової бази дозволив нам виокремити основні напрями державної сімейної політики, яка спрямована на забезпечення державою необхідних умов для виконання багатодітною сім'єю своїх функцій та підвищення якості сімейного життя, зокрема за такими пріоритетами:

1. Визначення загальних принципів та підходів державної політики щодо багатодітних сімей. Україна є країною з двома демографічними типами відтворення населення: традиційна багатодітність у регіонах з переважанням сільського способу життя робить проблему багатодітних сімей загальним пріоритетом соціально-економічного розвитку цих регіонів, зайнятості населення та розвитку аграрного сектору економіки. У регіонах, де переважає малодітна сім'я як усталена форма відтворення населення багатодітні сім'ї мають бути пріоритетною групою в системі соціального захисту [48].

2. Державна політика щодо багатодітних сімей здійснюється за такими пріоритетами:

- політика, спрямована на стимулювання більшої активності сімей щодо самозабезпечення;

- політика соціальної допомоги дітям з таких сімей. Якщо останній напрям політики має свою історію та законодавство, то перший ще не достатньо розвинений. Видається, що в містах розширенню можливостей самозабезпечення можуть сприяти

- розвиток неприбуткових організацій, які сприяють: працевлаштуванню багатодітних батьків та їх спільному проживанню;

- розробка та поширення кращих практик вирішення специфічних проблем багатодітних сімей;

- спільні зусилля служб зайнятості та соціальних служб щодо працевлаштування безробітних багатодітних батьків в рамках реалізації соціальних контрактів [48];

Зважаючи на незбалансованість харчування багатодітних сімей, необхідно розглянути пропозиції щодо запровадження системи спеціальних талонів або продовольчих карток, які б давали змогу багатодітним сім'ям купувати певні продукти харчування у спеціальних магазинах за зниженими цінами або безоплатно;

- посвідчення багатодітної сім'ї, яке видається батькам та всім дітям є документом, підтверджує статус багатодітної сім'ї та дітей з таких сімей і право на пільги. Відповідно до Порядку видачі посвідчень батьків багатодітних сімей та дітей з таких сімей, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 209 від 2 березня 2010 року, посвідчення є документом, що посвідчує статус багатодітної сім'ї та дітей з таких сімей і їх право на пільги відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» та інших нормативно-правових актів [45].

Порядок виплати допомоги дітям, які виховуються в багатодітних родинах затверджено Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання соціальної підтримки багатодітним сім'ям» № 250 від 13 березня 2019 року. Допомога дітям з багатодітних родин не обмежується грошовими виплатами. Діти з багатодітних родин мають 50% знижку на оплату електроенергії, безкоштовне отримання ліків за рецептами лікарів, першочергове обслуговування в лікарнях і аптеках, безкоштовний проїзд у всіх видах громадського транспорту (не поширюється на таксі), безкоштовне оздоровлення та відпочинок відповідно до Закону України [19].

При проведені нами аналізі статистичної фінансової інформації за період з 2019 по 2023 роки було з'ясовано, що зростання щомісячної матеріальної

допомоги дітям з багатодітних сімей повністю відповідає зростанню прожиткового мінімуму за останні чотири роки. Зазначимо, що при зростанні індексу інфляції збільшується й щомісячна матеріальна допомога дітям з багатодітних сімей. Багатодітні сім'ї отримують щомісячні виплати на третю і кожну наступну дитину віком до шести років. У 2024 році розмір виплати становить 2100 гривень на місяць. Виплата починається після того, як один з батьків подає заяву. Заяву можна подати в будь-який час до того, як дитині виповниться шість років. Сума включається до сукупного доходу сім'ї при нарахуванні та виплаті допомоги, при цьому визнається, що багатодітні сім'ї мають право на додаткові пільги.

Діти з багатодітних родин мають право на:

1. безоплатні ліки за рецептами лікарів (за умови, що середньомісячний дохід на одного члена сім'ї за останні 6 місяців не перевищує 2700 грн),
2. щорічні медичні огляди та диспансеризація в державних та комунальних закладах охорони здоров'я із залученням необхідних спеціалістів, а також відшкодування витрат на зубопротезування,
3. першочергове обслуговування в медичних закладах, аптеках та першочергове стаціонарне лікування,
4. безплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту (крім таксі), автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських і міжміських маршрутів загального користування, в тому числі обласних та міжобласних, незалежно від відстані та місця проживання,
5. безоплатне оздоровлення та відпочинок відповідно до Закону України «Про оздоровлення та відпочинок дітей» [55].

Закон передбачає наступні пільги для багатодітних сімей: 50% знижка плати за користування житлом (квартирна плата) в межах норм, встановлених чинним законодавством (21 кв. метр загальної площі житла на кожного члена сім'ї, який постійно проживає у житловому приміщенні (будинку), та додатково 10,5 кв. метра на сім'ю); 50% знижка плати за користування газом,

електроенергією та іншими послугами., а також за придбання скрапленого газу на побутові потреби в межах норм, встановлених чинним законодавством [47].

Крім того, багатодітні сім'ї мають право на 50-відсоткову знижку плати за користування паливом, у тому числі рідким, у межах норм, встановлених законодавством, за умови, що житло не має центрального опалення; першочергове встановлення домашнього телефону [46].

У сфері транспорту багатодітні сім'ї також мають право на безплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту [55].

Крім того, матері, які народили п'ятеро і більше дітей та виховали їх до шестирічного віку (батьки - якщо мати померла або позбавлена батьківських прав), мають право на пенсію за особливі заслуги перед Україною в розмірі 35-40% прожиткового мінімуму (Закон України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною»).

Кодекс законів про працю України та Закон України «Про відпустки» передбачають, що працююча жінка, яка має двох або більше дітей віком до 15 років, має право на додаткову оплачувану відпустку тривалістю 10 календарних днів на рік без урахування святкових і неробочих днів [44].

Крім того, сім'ї, які виховують п'ятьох і більше дітей, а в разі одночасного виховання жінкою трьох і більше дітей, мають право на першочергове одержання квартири або дворового (індивідуального) житлового будинку з житлового фонду соціального призначення та на отримання житла відповідно до Житлового кодексу України та Закону України «Про житловий фонд соціального призначення» [47].

Додаткові пільгові умови для багатодітних сімей можуть встановлюватися на розсуд органів місцевого самоврядування та за рахунок коштів місцевих бюджетів.

1.3. Соціально-педагогічний супровід дітей із багатодітних сімей у закладах загальної середньої освіти.

Соціально- педагогічний супровід найчастіше розглядається як метод, що створює умови для здійснення суб'єктом оптимального вибору в різних життєвих ситуаціях. Український науковець С. Бадлер вважає, що супровід – це завжди взаємодія між тим, хто супроводжує, і тим, кого супроводжують [6, с.23].

Соціально-психологічний супровід дитини – це процес, який передбачає комплекс цілеспрямованих, послідовних виховних дій, які допомагають дитині розібратися в життєвій ситуації, забезпечують саморозвиток дитини на основі рефлексії того, що відбувається. Для визначення поняття «соціально-педагогічний супровід» необхідно відштовхуватися від поняття мети соціально-педагогічної діяльності в цілому. Мета соціально-педагогічної діяльності полягає в тому, щоб продуктивно допомогти людині в її правильній соціалізації, активізувати її входження в суспільство [29].

Такий підхід до мети соціально-педагогічної діяльності ґрунтується на суб'єкт-суб'єктному підході, який передбачає активну позицію суб'єкта соціально-педагогічного впливу. Соціально-педагогічна діяльність має виконувати такі завдання:

- розвиток соціальної компетентності дитини – досягається через соціальне навчання,
- формування якостей, необхідних для взаємодії дитини з навколишнім соціальним середовищем (соціальної адаптивності, соціальної автономності та соціальної активності), що базується на соціальному вихованні,
- допомоги дітям у подоланні труднощів соціалізації та проблем у соціальному середовищі за допомогою соціально-педагогічної підтримки [16, с.53].

Процес соціально-педагогічного супроводу, який має свої особливості, має на меті підтримати особистість у системі соціальних відносин, навчити молодь новим моделям взаємодії з собою і світом та подолати труднощі соціалізації. Соціально-педагогічний супровід діалектично пов'язаний як із соціальним

вихованням, так і з соціальним навчанням. Якщо підтримка є фактором виховання, то виховання є цільовою функцією соціально-педагогічної підтримки. У процесі підтримки молоді люди розвивають соціальну компетентність і таким чином сприяють соціальному навчання. Соціальне навчання, в свою чергу, базується на соціально-психологічній підтримці, яка регулює соціальні практики дітей та молоді. Як зазначають українські вчені А.Капська, Р.Вайнола та ін. «соціально-педагогічний супровід – це не пасивний процес «спостереження за розвитком людини». Супровід повинен мати чітко визначені цілі» [25, с.156].

Звернімося до вітчизняного законодавства, де соціально-педагогічний супровід визначається як вид соціальної роботи, що спрямований на надання соціальної підтримки, допомоги та захисту соціально вразливим дітям та молоді з метою сприяння подоланню ними життєвих труднощів, підтримання та поліпшення їх соціального статусу [45]. Як бачимо, соціальний супровід трактується з точки зору соціальної роботи і розглядається в контексті комплексної соціальної допомоги (матеріальної, психологічної, соціальної тощо), до якої залучаються фахівці на державному рівні. Дослідниця І. Зверева визначає соціальний супровід як вид соціальної діяльності, що передбачає надання соціальним працівником комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних та інформаційних послуг особі протягом певного (іноді досить тривалого) періоду часу. Педагогічний супровід (підтримка, допомога) необхідний для того, щоб дитина могла успішно адаптуватися до соціального життя та приймати оптимальні рішення в різних життєвих ситуаціях, пов'язаних з особистісним самовизначенням [22, с.45]. На думку вченого Ю. Ткаченко, основною метою педагогічного супроводу є організація взаємозалежної діяльності фахівців (педагогів, соціальних педагогів, психологів, соціальних працівників та інших спеціалістів) на основі інтеграції виховного потенціалу закладів освіти та соціального середовища [64, с.54]. Українські дослідники К. Тюптя та І. Іванова вважають, що «педагогічний супровід полягає у допомозі дитині в її особистісному розвитку, це установка на розуміння дитини, відкрите спілкування

з нею» [66, с.123]. Зі свого боку, А. Мудрик та С. Пальчевський зазначають, що педагогічна підтримка – це особливий напрям діяльності педагога, спрямований на залучення дитини до соціокультурних і моральних цінностей, на які вона спирається в процесі самореалізації та саморозвитку. Таким чином, педагогічний супровід розглядається ними як специфічний напрям діяльності педагога, орієнтований на взаємодію з дитиною в процесі підтримки розвитку її особистісної самореалізації, соціальної адаптації тощо [60, с.54].

Проаналізувавши окремо сутність соціального й педагогічного супроводу, визначимо категорію соціально-педагогічного супроводу. Ґрунтовний аналіз літературних джерел та психолого-педагогічної літератури дозволяє нам трактувати цю дефініцію наступним чином:

- вид соціально-педагогічної діяльності, спрямований на допомогу або підтримку категорій населення, які перебувають у надскладних життєвих обставинах;

- комплекс профілактичних, просвітницьких, діагностичних та корекційних заходів, спрямованих на планування та реалізацію умов роботи соціального педагога для успішної соціалізації дітей та підлітків у сім'ї та школі;

- метод створення умов для прийняття суб'єктом, що розвивається, оптимальних рішень у різних життєвих ситуаціях. Основною метою педагогічного супроводу є організація взаємозалежної діяльності фахівців на основі інтеграції виховного потенціалу освітніх установ і соціального середовища [6; 14].

Соціально-педагогічний супровід спрямований на вирішення життєвих труднощів суб'єкта, має свою структуру, послідовність (алгоритм здійснення), арсенал форм, методів та засобів. Таким чином, можна сказати, що соціально-педагогічний супровід – це різновид соціально-педагогічної технології, спрямованої на вирішення життєвих труднощів суб'єкта в певних часових рамках, за участю різних фахівців.

На думку І. Печенко, соціально-педагогічний супровід соціалізації відбувається на низці взаємопов'язаних рівнів, а саме: макрорівень (створення

умов для вдосконалення соціально-педагогічного супроводу соціалізації на законодавчому рівні), мезорівень (допомога в залученні учасників до ситуації розвитку супроводжуваної особи), мікрорівень (вирішення конкретних труднощів у процесі соціалізації супроводжуваної особи) [39, с.110].

Соціально-педагогічний супровід має дві мети:

Ідеальна мета – хороша соціалізація людини та розвиток її індивідуальності. Ця ідеальна мета завжди відображається у прагненні людини досягти більш високого рівня соціалізації, що, в свою чергу, відображається у соціальному самовизначенні та розвитку індивідуальності.

Особистісна мета полягає у відображенні освітніми засобами реальних потреб особистості, що розвивається, на основі яких можуть бути вирішені особистісні проблеми особистості.

Соціально-педагогічний супровід завжди індивідуалізований і спрямований на конкретну особистість, навіть якщо соціальний педагог працює з групою. По суті, підтримка, яка включає в себе допомогу і сприяння, означає не вирішення проблеми за індивіда, а залучення автономії індивіда у вирішенні проблеми.

Проведений нами детальний огляд кількох досліджень показує, що багато сімейних функцій, які багатодітна сім'я не завжди може виконувати ефективно, зокрема, функцію виховання (формування індивідуальності та особистості дитини), функцію передачі цінностей і сімейних традицій, а також функцію соціалізації дитини (виконання нею певних ролей) [39, 57]. На вирішення цієї проблеми спрямована й діяльність центрів соціальних служб/центрів надання соціальних послуг територіальних громад, які надають відповідні соціальні послуги.

Відповідно до Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та підлітками» від 21 червня 2006 року № 2558-III, останні правки до якого були внесені у жовтні 2023 року, всі сім'ї мають право на безоплатні соціальні послуги, якщо вони згодні отримувати допомогу від соціальних працівників. Цей закон визначає соціальну допомогу як «форму соціальної роботи, яка спрямована на

забезпечення оптимальних умов життєдіяльності сімей, дітей та молоді шляхом надання їм необхідних соціальних послуг, підтримки та здійснення відповідних заходів» [56].

Наш дослідницький пошук дозволив виокремити основні напрями соціально-педагогічної підтримки багатодітних сімей:

- соціально-правове консультування з питань, пов'язаних з використанням пільг і субсидій для цієї категорії сімей на державному, регіональному та місцевому рівнях,

- інформування про соціальні магазини, таксі та інші соціальні служби, призначені для обслуговування цієї категорії сімей за пільговими тарифами,

- допомога батькам у пошуку роботи з гнучким графіком та додатковим доходом,

- пошук спільних рішень щодо часткового або компенсаційного зарахування дітей з багатодітних сімей до закладів додаткової освіти, а також щодо їх стажування, організації літнього відпочинку дітей або тимчасового працевлаштування,

- надання рекомендацій сім'ям цієї категорії щодо інтеграції в міжсімейні громадські організації (клуби),

- підтримка діяльності неприбуткових юридичних осіб, що працюють у соціальній сфері та надають соціальну допомогу громадянам (медичні, освітні, навчальні, виховні, реабілітаційні, благодійні, меценатські та соціальні послуги),

- попередження сімейних конфліктів, викликаних незадоволеністю дітей та батьків низьким рівнем життя,

- подолання психологічного відчуття неповноцінності через зниження рівня матеріального добробуту сім'ї,

- мобілізація потенціалу сім'ї для вирішення повсякденних проблем, у тому числі шляхом навчання батьків і дітей прийомам взаємодопомоги,

- формування у членів сім'ї, в тому числі дітей, стійкої орієнтації на саморозвиток та успішну самореалізацію, що дозволить їм створювати умови для

вирішення проблем, які виникають, самостійно, а в разі необхідності - за допомогою соціальних суб'єктів поза межами сім'ї [64, с.85].

Дослідниця І. Рогальська виокремлює такі принципи соціально-педагогічного супроводу дітей:

- принцип розвитку (врахування не лише когнітивної складової освітнього процесу, а й підтримка індивідуального «Я» особистості, розкриття особистісного потенціалу молодшого школяра);

- принцип збалансованості (досягнення оптимального співвідношення процесів соціалізації - індивідуалізації);

- принцип культуровідповідності (орієнтація на розвиток загальної культури в освітньому процесі),

- принцип позитивної залежності (підтримка і заохочення здібностей дитини, орієнтація на успіх і досягнення дитини для подальшої діяльності [57, с.185].

На відміну від вчителя, основна роль шкільного соціального педагога – не навчати, а виховувати, надавати соціальну допомогу та захист. Основне завдання соціального педагога ЗСО – бути посередником між особистістю та мікросередовищем, різними соціальними інституціями з метою вирішення нагальних проблем особистості та задоволення її потреб. Постанова «Про психологічну службу в системі освіти України» (2018, розділ III) визначає загальні завдання, принципи, функції та напрями діяльності психологічної служби в системі освіти, але існують відмінності між напрямками та функціями практичного психолога та соціального педагога [51]. Наказ Міністерства освіти і науки України № 864 від 28.12.2006 р. «Про планування та облік діяльності соціальних педагогів, соціальних педагогів, які працюють з дітьми з інвалідністю в системі Міністерства освіти і науки України» використовується як орієнтир для оцінки завдань фахівців, які працюють у сфері соціальної педагогіки. Згідно з текстом Наказу, можна визначити такі завдання соціального педагога при роботі з дітьми з багатодітних родин:

- діагностична функція;

- прогнозування;
- консультації;
- захист;
- профілактика;
- соціальне перетворювання;
- функція організації.

Розглянемо декілька аспектів кожної із названих функції у контексті нашого дослідження [54].

- **Діагностична функція.** При соціально-педагогічному супроводі дитини з багатодітної родини предметом є особистість дитини в системі взаємодії з соціальним середовищем, яке впливає на її розвиток. За допомогою соціально-педагогічної діагностики фахівець визначає індивідуально-психологічні особливості особистості, які пов'язані з соціальними взаємодіями особистості, її виховними впливами та можливостями суспільства, в якому живе особистість. У процесі своєї професійної діяльності соціальні педагоги використовують різні види діагностичного інструментарію, який вони адаптують до своїх завдань. Методами соціально-педагогічної роботи є: соціально-педагогічний паспорт, соціально-педагогічний досвід, соціально-педагогічна оцінка умов життя, соціально-педагогічне спостереження, документальний аналіз та біографічний метод [27].

- Функцію прогнозування можна визначити як діяльність, спрямовану на оптимальний вибір ідеальних і реальних цілей проєкту. Прогностична функція передбачає планування і прогнозування розвитку подій і процесів, які впливають на об'єкт соціально-педагогічної роботи, а також розробку певної стратегії майбутнього розвитку соціальної поведінки дитини з багатодітної родини.

- соціологічні – анкетування, інтерв'ю, соціальна статистика
- психологічна оцінка експертів – особистісні опитувальники, тести, лабораторні експерименти;
- методи планування - педагогічна соціометрія, спостереження, бесіда;
- педагогічна характеристика дитини - узагальнення досвіду;

- педагогічна консультація для більш детального розуміння ситуації.

• Функція консультування. Консультування – один з основних напрямів професійної діяльності соціального педагога. Для того, щоб здійснювати консультування, фахівець повинен зрозуміти проблему дитини з багатодітної родини, вивчити та діагностувати рівень проблеми й надати соціальну підтримку. Соціально-педагогічне консультування охоплює кілька напрямів, серед яких: соціально-інформаційне, соціально-правове, соціально-психологічне та соціально-профілактичне консультування. Соціально-інформаційне консультування полягає у наданні інформації про соціальний захист, соціальну допомогу та соціальну підтримку права на які мають члени багатодітних сімей. Соціально-правове консультування включає, зокрема, роз'яснення прав та допомогу в реалізації правових гарантій дітей з багатодітних родин, соціальну просвіту, знання міжнародних нормативних документів, що гарантують розвиток особистості, рівень освіти, вибір професії тощо незалежно від соціального та матеріального статусу. Соціально-психологічне консультування має на меті надання реабілітаційних послуг для відновлення психологічного, морального та емоційного здоров'я дітей, підлітків та дорослих; створення сприятливого мікроклімату в сім'ї та мікросоціумі, в якому розвивається дитина та ін. Соціально-профілактичне консультування полягає у виявленні психолого-педагогічних чинників, що спричиняють відхилення у соціальному розвитку дітей та підлітків з багатодітних сімей; наданні учасникам навчально-виховного процесу інформації про можливі наслідки асоціальних дій; подоланні педагогічних помилок і конфліктних ситуацій. [2, с. 265]

• Захисна функція у професійній діяльності соціального педагога пов'язана з тим, що він виступає посередником між дитиною, сім'єю, школою та державою у вирішенні багатьох питань, зокрема питання соціального захисту прав дитини в різних інституціях (службах у справах дітей, поліції, суді тощо) та участі в заходах (профілактичні рейди, засідання міждисциплінарних команд, координаційні ради тощо) [22].

- Профілактична функція спрямована на попередження негативних явищ і життєвих криз, подолання труднощів у соціальній адаптації та соціальному розвитку індивідів і малих груп. Профілактичну роботу соціального педагога можна поділити на три складові: загальний рівень, специфічний рівень та індивідуальний рівень. На загальному рівні фахівець планує діяльність, спрямовану на вирішення соціального замовлення: соціальні проблеми багатодітних сімей та соціуму, в якому перебувають діти, актуальні питання у світовому співтоваристві тощо. Соціальна профілактика на індивідуальному рівні спрямована на подолання факторів, що сприяють протиправній поведінці, та розвиток активності цих дітей у суспільно корисних цілях.

- Організаційна функція є досить великою частиною роботи, але вона також несе значну відповідальність за всі функції навчального закладу. Це складання планів і звітів, підготовка документів, збір даних про літній відпочинок учнів, оновлення соціальних паспортів класів і шкіл, складання списків різних видів матеріальної та гуманітарної допомоги, виявлення дітей, які не прийшли на урок і відсутні в школі без поважних причин, координація діяльності з соціальними установами та соціальними агентствами [27].

Ефективність сучасного соціально-педагогічного супроводу дітей із багатодітних сімей в закладах середньої освіти залежить від інтеграції зусиль, ресурсів і можливостей різних громадських організацій на всіх рівнях. Співпраця державних соціальних організацій та закладів освіти у сфері соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей створює найкращі передумови для задоволення потреб дитини і сім'ї та сприяння розв'язанню соціальних проблем. Відповідно до п. 18 Положення про педагогічну (психологічну) службу України, «соціальний педагог навчального закладу та або установи освіти сприяє налагодженню взаємодії між навчальними закладами, сім'єю та громадськістю у зв'язку з вихованням учнів, адаптацією до соціального середовища, підтримкою правоохоронних та судових органів тощо» [51].

Соціальний педагог є автономним у визначенні завдань, форм і методів соціально-педагогічної роботи, шляхів розв'язання особистих і суспільних

проблем, заходів соціального захисту і соціальної допомоги, а також у забезпеченні реалізації прав і свобод членів багатодітних сімей.

Необхідність співпраці з батьками багатодітних сімей, як зазначає дослідник Ю. Ткаченко, впливає з ролі батьків у створенні унікальної соціальної ситуації розвитку кожної дитини – основоположного чинника розвитку «особистості дитини» [64, с. 46]. Аналіз наукових розвідок авторського колективу на чолі з А. Капською, показує, що соціально-педагогічна робота з сім'єю має ґрунтуватися на таких принципах соціально-педагогічної діяльності: законності та прав людини; державного підходу до завдань, що виконуються в соціально-педагогічній діяльності; диференціації та індивідуалізації; педагогізації соціально-педагогічної діяльності; зв'язку змісту соціально-педагогічної роботи з умовами життєдіяльності; соціокультурної спрямованості діяльності; науковості та культурологічної орієнтації соціально-педагогічної діяльності [24, с. 54; 26, с.89].

Висновок до першого розділу

Багатодітні сім'ї, незалежно від їхнього типу, мають спільну соціальну проблему, яка пов'язана саме з багатодітними сім'ями: діти з таких сімей частіше мають низьку самооцінку та невпевненість у собі, ніж діти з сімей, що складаються переважно з дітей молодшого віку, що може мати негативний вплив на їхнє майбутнє в цілому. Крім того, короткий інтервал між народженнями у багатодітних сім'ях означає, що в них завжди багато молодших братів і сестер, що призводить до нижчого соціального віку старших братів і сестер. Це об'єктивна тенденція, яка спостерігається в різних типах багатодітних сімей і не залежить від економічного та освітнього статусу батьків.

Соціально-педагогічна робота з багатодітними сім'ями здійснюється за такими напрямками: соціальна реабілітація, соціальна діагностика, соціально-педагогічна підтримка дітей, соціальний супровід сімей, соціально-педагогічне консультування, соціальна профілактика, соціальний захист та сімейна психотерапія. Слід також зазначити, що важливою передумовою ефективної

соціально-педагогічної роботи з дітьми з багатодітних сімей є організована та цілеспрямована співпраця педагогів (школи), соціальних працівників, батьків та правоохоронних органів з метою комплексного вирішення питань і проблем, які виникають на різних етапах життєвого циклу дитини з багатодітної сім'ї та завдань, необхідних для її розвитку.

Соціально-педагогічний супровід – система професійної діяльності соціального педагога із супроводу, яка спрямована на створення умов для успішної адаптації дитини до умов її життєдіяльності.

Працюючи з дітьми з багатодітних сімей, соціальний працівник територіальної громади та соціальний педагог ЗЗСО повинен, перш за все, володіти навичками, необхідними для визначення основної проблеми сім'ї. Від уміння соціального педагога/фахівця із соціальної роботи визначити головну проблему залежить результат будь-якої роботи.

РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ ІЗ БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ У ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Розробка й впровадження програми/циклу заходів щодо соціально-педагогічного супроводу дітей із багатодітних родин

З метою визначення напрямів розробки й впровадження програми/циклу заходів щодо соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей в закладах загальної середньої освіти було проведено емпіричне дослідження на базі Любомльського ліцею №2 Любомльської міської ради Волинської області.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009р. №616 «Про внесення змін до Положення про психологічну службу системи освіти України» соціальний педагог навчального закладу:

- вивчає й оцінює особливості діяльності та розвитку учнів, мікрогрупи (колективу), групи в цілому, громадських молодіжних і дитячих організацій;
- вивчає спрямованість впливу мікросередовища, сім'ї та сімейного виховання, позитивний виховний потенціал соціального середовища та джерела негативного впливу на учнів;
- здійснює прогнозування на основі спостережень і досліджень посилення негативних чи позитивних аспектів соціальної ситуації, надає рекомендації учням, батькам або їхнім представникам, педагогам та іншим особам з питань соціального виховання;
- надає необхідні соціально-педагогічні консультації та допомогу учням, які потребують опіки або перебувають у складних життєвих обставинах;
- сприяє захисту прав учнів, представляє їхні інтереси перед службами захисту дітей, поліцією та судовими органами;
- допомагає розвивати навички, необхідні для дотримання правил і норм;
- сприяє попередженню негативних явищ серед учнів, здійснює соціально-педагогічний супровід навчально-виховного процесу, соціально-педагогічну підтримку соціально вразливих категорій школярів;

- сприяє соціальному і професійному становленню особистості та забезпечує професійне самовизначення і соціальну адаптацію молоді. Можна виділити три аспекти діяльності соціального педагога:

- бере участь в управлінні навчальним закладом, у виховному процесі, в організації освітнього середовища [51].

В діагностичному дослідженні, яке ми проводили на базі пілотного ЗЗСО, взяли участь 10 дітей із багатодітних родин, у віці від 10 до 14 років, які навчаються в цьому ліцеї. Дамо коротку гендерно-вікову характеристику дітям із багатодітних родин, які були задіяні в нашому дослідницькому експерименті.:

1. Брати Максим і Дмитро К. Максиму 12 років, він навчається в 7-ому класі, Дмитрові 10 років, він навчається в 5-ому класі. Крім цих хлопців в родині ще двоє молодших дітей – хлопчик 6-ти років і дівчинка 2 років. Родина повна. Мешкає в окремій 3-х кімнатній квартирі. Дохід – середній.
2. Валерія В., 11 років, навчається в 5-ому класі. Вона старша з 5-ти дітей. Окрім Валерії в родині ще 3 хлопці – 8, 6 і 3-х років й трьохмісячна дівчинка. Родина повна, мешкає у власному будинку. Дохід – середній.
3. Сергій А. – 13 років, навчається у 8-ому класі. Старший з п'яти дітей: хлопчики 9, 5, 3-х років, дівчинка 7-ми років. Родина повна, мешкає в приватному будинку разом з бабусею та дідусем(батьками мами). Дохід – трохи вище за середній, в родині є дві машини.
4. Анастасія та Степан К. – 14 й 10 років, крім них ще є старший брат –16 років. Анастасія вчиться у 8-му класі, Степан – в 5-ому. Старший брат навчається в коледжі. Родина повна. Мешкає у власній 2-кімнатній квартирі. Дохід родини – нижче за середній.
5. Володимир Л. – 10 років, навчається в 5-ому класі, старший з трьох дітей, ще є дві дівчини – 5 й 1 року. Родина повна. Мають свою, власну 4-х кімнатну квартиру. Дохід – середній.
6. Андрій та Олена М., 13-ти й 11-ти років відповідно. Андрій навчається в 7-му класі, Олена – в п'ятому. Ще є молодша сестра - 6 років. Родина неповна,

діти з мамою та бабусяю переїхали з Бахмуту. Мають статус ВПО. Родина знімає приватний будинок. Дохід – нижче середнього.

7. Поліна П., 12 років, навчається в 7-мому класі. Ще є сестра 15 років, навчається в 10-му класі й молодший брат-5 років. Родина повна. Тато проходить службу в лавах ЗСУ. Родина мешкає у власній трьохкімнатній квартирі. Дохід – середній.

Статевий склад учасників дослідження представлено на рисунку 2.1.

Рис. 2.1. Статевий склад учасників дослідження

Тож, в дослідженні прийняли участь 6 хлопців та 4 дівчини. Середній вік – 11,6 років.

Крім того, в дослідженні прийняли участь батьки цих дітей та класні керівники. Участь дітей в дослідженні відбувалась з інформованої згоди батьків.

Першим із дослідницьких інструментів, який ми використали в магістерській роботі був *тест «САН»*, назва якого складається з перших букв слів «Самопочуття», «Активність», «Настрій», розроблений дослідниками В. Доскіним, Н. Лаврентевою, М. Мірошніковим і В. Шарай і уперше опублікований в 1973 році. Опитувальник САН використовується для визначення функціонального стану людини і його змін впродовж певних інтервалів часу (наприклад, робочої зміни, етапів навчання й тренування. Важливою особливістю цього тесту є те, що він показує теперішній стан респондента.

Інакше кажучи, методика не відстежує середній рівень активності або типовий настрій, його завдання – дати оперативну оцінку. Шкали пов'язані між собою. Так, при поганому самопочутті знижується активність та настрій. І, навпаки, гарний настрій може підвищувати активність. Якщо людина занадто втомлена, то, як правило, її активність і самопочуття не дуже високі у порівнянні з настроєм. «САН» – це бланк, на якому нанесені 30 пар слів протилежного значення, що відображають різні сторони самопочуття, активності і настрою. Ця методика дозволить визначити функціональний стан учнів під час навчання, тобто отримати інформацію про відповідність навантаження віковим можливостям, а також, у поєднанні з іншими методиками, дозволить оцінити вплив тривожності на загальний стан учнів.

Проективна методика «Дерево» Дж. і Д. Лампен. Ця тестова методика допомагає зрозуміти самооцінку дитини, виявити причини проблем у спілкуванні та зрозуміти, як дитина сприймає себе в соціумі. Методика спрямована на вивчення мотивації та адаптації до навчання. Дитині пропонується синім фломастером обвести на малюнку людину, з якою вона себе асоціює. Зеленим фломастером треба обвести людину, на місці якої дитина хотіла б опинитися. Малюнок й інтерпретація представлені в додатку Б нашого магістерського дослідження

Методика «Шкала самооцінки» (підлітковий вік) дозволяє дослідити, наскільки людина цінує ту чи іншу характеристику. Багато авторів підкреслюють, що питання про те, чи може людина пізнати себе і, відповідно, чи може її самооцінка бути об'єктивною, є дуже дискусійним. Звідси випливає необхідність підкреслити одну з характеристик самооцінки, а саме її адекватність. Адекватність самооцінки – це ступінь її реалістичності, тобто ступінь відповідності між тим, як людина оцінює себе, і реальністю. Чим більша відповідність, тим адекватніша самооцінка. При цьому ступінь адекватності самооцінки може по-різному співвідноситися з рівнем самооцінки, наприклад, висока самооцінка і низька адекватність. У цьому випадку можна говорити про недостатню самооцінку. У зв'язку з цим виникає питання про те, який ступінь

компетентності вважається більш позитивним у процесі психологічної адаптації особистості. Ця проблема не вирішена сучасною психологією, хоча високий ступінь компетентності самооцінки вважається більш сприятливим [31, с. 87].

Опитувальник батьківського ставлення (автори А. Варга і В. Столін) – це психодіагностичний інструмент, призначений для визначення ставлення батьків до своїх дітей. Батьківське ставлення розглядається як система різноманітних почуттів до дитини, батьківських характеристик і розуміння характеру та особистості дитини, а також її вчинків. Структура тесту була побудована на основі математичної значущості важливих факторів. В результаті факторизації даних було виділено чотири фактори: «прийняття – відкидання», «співпраця», «симбіоз», «авторитарна гіперопіка», «маленький невдаха». Однак важливо пам'ятати, що опитувальник батьківського ставлення А. Варги і В. Століна виявляє лише найзагальніші аспекти стосунків з сином чи донькою. Текст опитувальника та ключ до інтерпретації представлено в додатку Г.

Опитувальник **шкільної тривожності Філліпса** використовувався для оцінки рівня та характеру тривожності, пов'язаної зі школою. Тест складається з 58 запитань, які пропонувалися в паперовому вигляді. Кожне питання вимагало чіткої відповіді «так» (зі знаком «плюс») або «ні» (зі знаком «мінус»). Перед початком виконання завдання діти отримували інструкцію. При обробці результатів виділяють питання, відповіді на які не співпадають з ключем тесту. Рівень визначається так само, як при визначенні загальної тривожності.

Результати отримані нами при використанні проєктивної методики «Дерево» представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати проєктивної методики «Дерево» (вибірка n=10)

Стан дитини	Кількість дітей
Комфортний стан, нормальна адаптація	2(20%)
Завищена самооцінка, установка на лідерство	1 (10%)
Завищена самооцінка, але присутнє бажання мати більше дружньої підтримки	1 (10%)

Установка на подолання перешкод, прагне до комфортнішого стану	0
Прагне до комфортнішого стану, але не хоче докладати зусилля зі своєї сторони. Мотивація на розваги.	2 (20%)
Комфортний стан, але прагне мати менше уваги.	0
Не комфортний стан, почуття відсторонення, відчуженості	2 (20%)
Не комфортний стан. Прагне підтримки	2(20%)

Нами було встановлено, що серед дітей із багатодітних сімей, які навчаються в пілотному закладі загальної середньої освіти, на момент обстеження 20% опитаних мають комфортний стан та нормально адаптуються до умов навчання, 10% дітей мають завищену самооцінку й установку на лідерство, у 10% відмічається завищена самооцінка, але присутнє бажання мати більше дружної підтримки, 10% дітей з багатодітних сімей, які навчаються в Любомльському ліцеї готові долати перешкоди, щоб досягнути своєї мети, 20% дітей з багатодітних сімей, які навчаються в ЗЗСО мають мотивацію на розваги. Особливої уваги заслуговують діти, які мають некомфортний стан, почуття відсторонення та відчуженості (20% із числа опитаних), а також діти, які дуже потребують підтримки (відповідно 20% респондентів).

Представимо й результати, які ми отримали при використанні опитувальника «САН» (див. таблицю 2.2.)

Таблиця 2.2

Результати диференціальної самооцінки функціонального стану

№	Самопочуття	Активність	Настрій	Загальний бал
1	4,3	4,6	5,3	4,77
2	5,0	5,2	5,5	5,23
3	5,2	5,3	5,0	5,25
4	4,7	4,6	4,8	4,7
5	4,8	5,3	5,0	5,2
6	4,0	3,7	4,3	4,0

7	3,6	3,5	3,7	3,6
8	3,4	4,1	4,1	3,87
9	4,6	5,3	4,8	4,87
10	5,3	5,6	5,5	5,4

Як можна побачити з таблиці, на момент дослідження, 4 учня мають оптимальний функціональний стан, ще четверо – нормальний функціональний стан, і стан двох дітей несприятливий.

Результати тесту на рівень шкільної тривожності дітей з багатодітних сімей, що навчаються в 5-9 класі закладу загальної середньої освіти представлено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Рівень шкільної тривожності

№	Загальна тривожність в школі	Переживання соціального стресу	Фрустрація потреби в досягненні успіху	Страх самовираження	Страх ситуацій перевірки знань	Страх не відповідати очікуванням інших	Низький фізіологічний	Проблеми й страх у відносинах з вчителями	Загальна тривожність
1	45%	53%	48%	52%	47%	50%	46%	47%	47%
2	35%	35%	42%	43%	42%	34%	35%	37%	36%
3	53%	57%	52%	47%	42%	52%	46%	52%	51%
4	65%	59%	63%	51%	54%	68%	48%	62%	60%
5	38%	41%	46%	42%	45%	54%	46%	39%	42%
6	65%	58%	59%	67%	46%	57%	61%	65%	57%
7	76%	68%	80%	74%	68%	79%	81%	73%	77%
8	52%	43%	56%	49%	50%	47%	51%	57%	52%
9	32%	36%	24%	34%	40%	38%	42%	35%	34%
10	43%	35%	26%	38%	34%	39%	40%	32%	34%

Як можна побачити з таблиці 2.3, 4 із 10 учасників дослідження мають помірний рівень шкільної тривожності, 4 дітей мають низький рівень тривожності, і у двох дітей виявлено високий рівень шкільної та загальної тривожності.

Як свідчать результатами застосованих нами в магістерському дослідженні трьох діагностичних інструментів, діти з багатодітних сімей, що взяли участь у дослідженні в цілому мають задовільний психоемоційний стан. Однак в двох учасників – Максима К., 12 років та Валерії В., 11 років виявлено не тільки високий рівень загальної та шкільної тривожності, а також знижений настрій, проявлені страхи, нестачу енергії. Загальні показники тривожності дітей з багатодітних сімей представлені на рисунку 2.2.

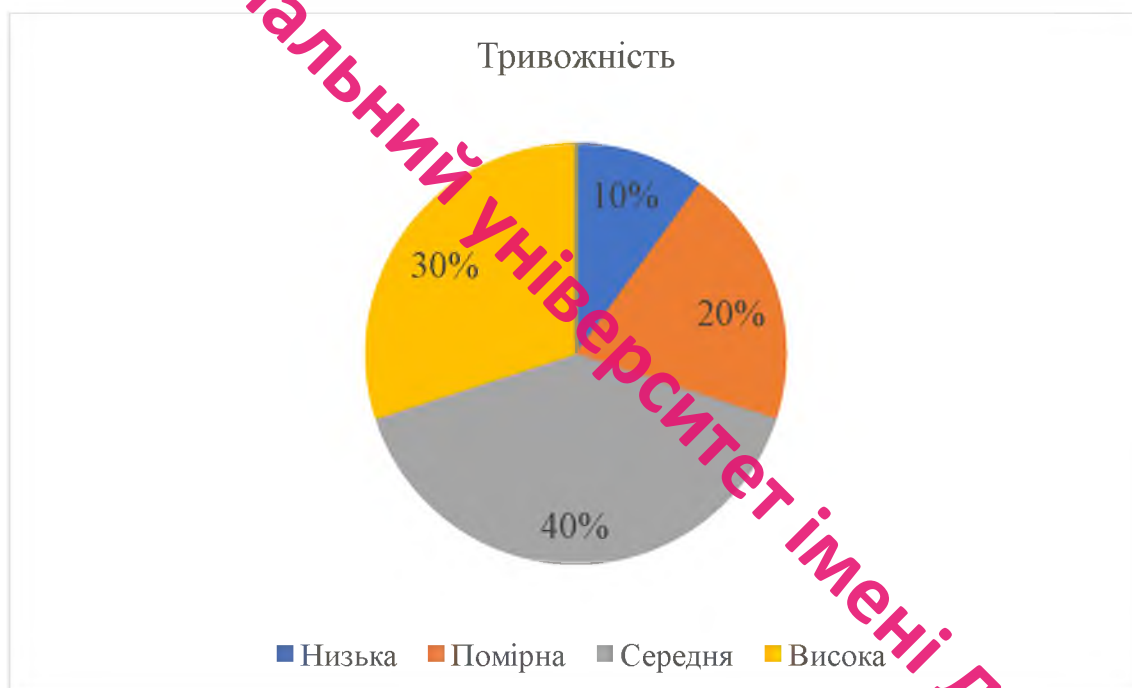

Рис. 2.2. Рівень тривожності у дітей з багатодітних сімей, що навчаються в закладі загальної середньої освіти (вибірка n=10)

При проведенні діагностичного дослідження було встановлено, що 30% дітей з багатодітних сімей, що навчаються в ЗЗСО мають високий рівень тривожності, 20% дітей з багатодітних родин мають помірний рівень тривожності, 40% дітей, що взяли участь в дослідженні мають середній рівень тривожності. Варто зазначити, що показники тривожності за двома методика використаними нами дуже схожі.

Цікавими для нашого дослідження виявились і результати використання методика «Шкала самооцінки» (підлітковий вік), які представлені нами на рисунку 2.3

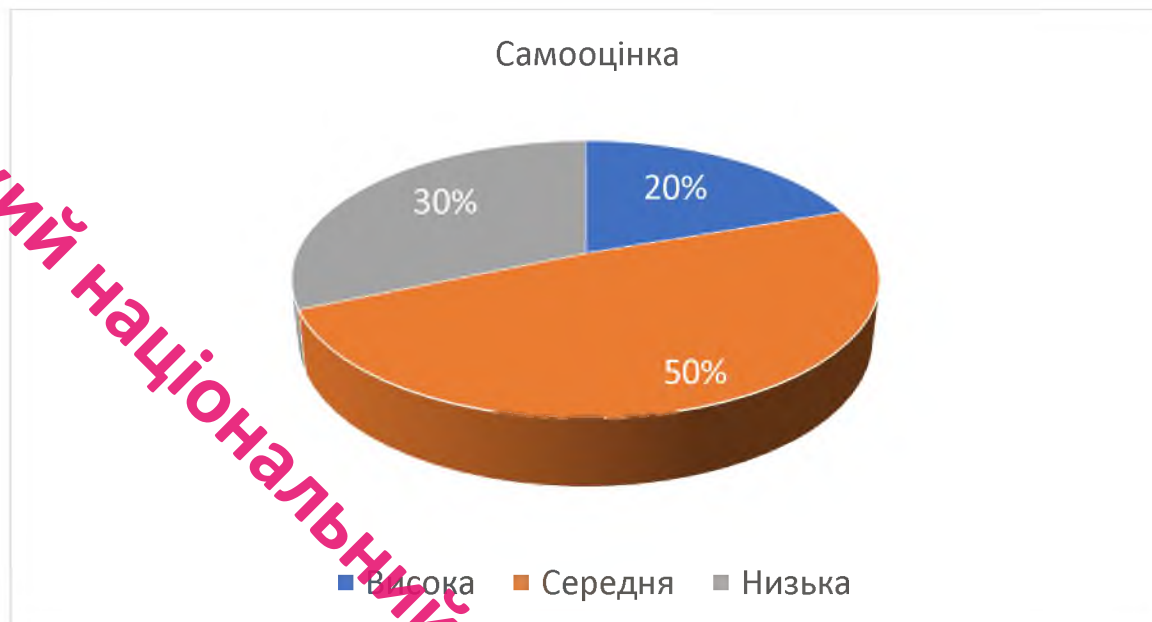

Рис. 2.3. Рівень самооцінки учасників дослідження.

Як бачимо, 20% респондентів мають високу самооцінку, а це означає, що вони зазвичай не мають «комплексу неповноцінності». Людина адекватно реагує на зауваження інших і рідко ставить під сумнів свої дії. Це характеризує людину, яка впевнена у своїх діях. 50% дітей з багатодітних сімей у дослідженні мали середню самооцінку. Адекватна самооцінка і нормальна самооцінка – це фактично одне й те саме. Цей рівень свідчить про те, що у людини немає проблем з тим, як вона оцінює себе і свої здібності. Вона досить об'єктивна, здатна помічати та аналізувати власні недоліки, має гарне почуття гумору та вміє жартувати на свою адресу. Він цінує своє місце в суспільстві і в групі і не дозволяє іншим зловживати його добротою. На цьому етапі потрібно працювати над самооцінкою. 30% дітей з багатодітних сімей у середній школі мають низьку самооцінку. Люди з низькою самооцінкою схильні недооцінювати власні здібності та ставити під сумнів власні рішення. Вони можуть боятися пробувати щось нове в житті, тому що не вірять, що зможуть досягти своїх цілей.

Результати опитування щодо залученості дітей із багатодітних родин до ситуацій булінгу в шкільному колективі представлені нами на рисунку 2.4.

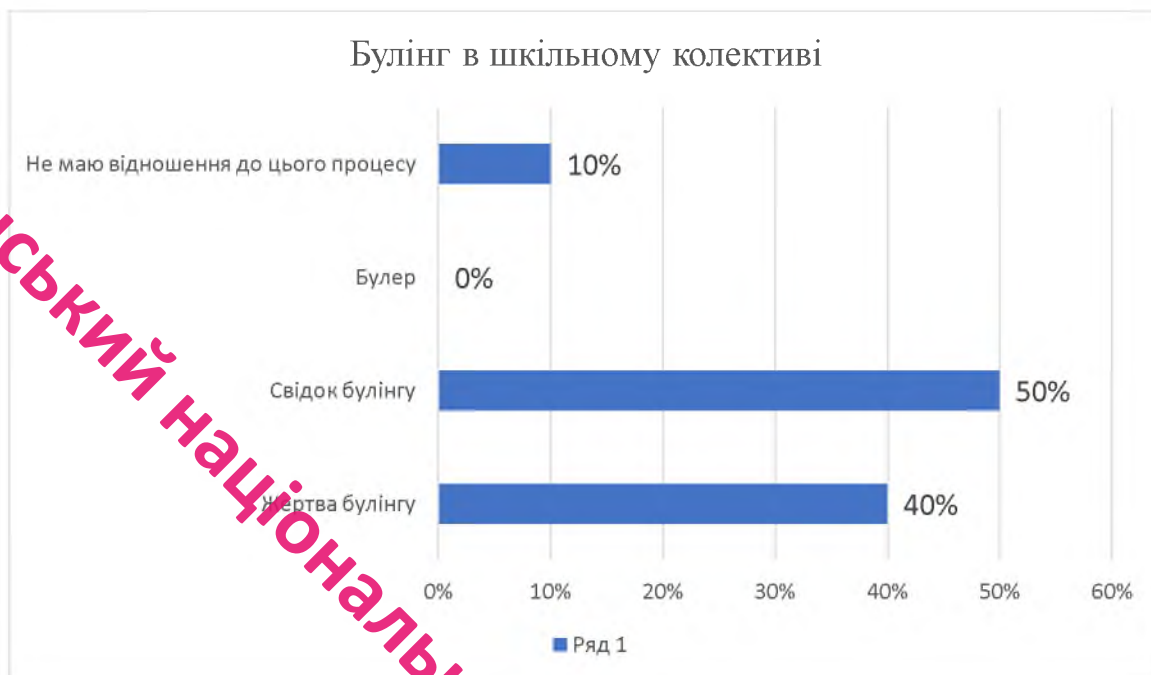

Рис. 2.4 Участь в ситуаціях шкільного булінгу в середовищі дітей із багатодітних родин

За результатами опитування було встановлено, що 40% учасників дослідження відчувають себе жертвами булінгу в шкільному колективі, 50% були свідками цькування в школі, лише одна дитина зазначила, що не має відношення до процесу булінгу.

На особливу увагу заслуговують і результати, які ми отримали при використанні опитувальника батьківського ставлення А. Баргі і В. Століна. Вони представлені на рисунку 2.5. нашої магістерської роботи.

Наше дослідження показало, що для 40% батьків притаманне ставлення «прийняття – відкидання». Таке батьківське ставлення приводить до фрустрації дитини й підвищує її тривожність, що може негативно впливати на психосоціальну адаптацію дитини. 10% батьків мають симбіотичне ставлення до своїх дітей, що не дозволяє дитині повноцінно відчувати себе окремою особистістю й проявляти самостійність. 10% батьків дітей з багатодітних сімей проявляють авторитарну гіперопіку. Таке ставлення значно ускладнює прийняття дитиною самостійних рішень та підвищує тривожність. 10% батьків ставляться до своїх дітей, як до маленьких невдах, що може викликати у дитини

агресивність, підвищувати імпульсивність та тривожність. І лише 30% батьків ставляться до своїх дітей як до повноцінних особистостей, з якими можна співпрацювати й досягати гарних результатів.

Рис. 2.5. Ставлення батьків до дитини

Як вже зазначалось вище, для батьків й вчителів була розроблена авторська анкета (додаток Г), а результати, які ми отримали після її проведення, представлені на рис. 2.6.

Таким чином ми можемо констатувати, що батьки, які мають трьох й більше дітей та педагоги по різному сприймають практично всі аспекти виховання, навчання та соціальної адаптації дітей. Так, педагоги вважають, що діти з багатодітних сімей потребують більше уваги як з боку вчителів, так й з боку батьків, тоді як більшість батьків впевнені, що вони приділяють достатньо уваги всім своїм дітям. Проте, більшість батьків впевнені, що саме діти з багатодітних родин частіше стають жертвами булінгу. Більшість педагогів вважають, що діти з багатодітних сімей, що навчаються в закладах загальної середньої освіти частіше проявляють агресію, мають низьку самооцінку та високий ризик девіантної поведінки. Отже, для ефективного соціально-педагогічного супроводу дітей із багатодітних сімей, що навчаються в ЗЗСО,

необхідно налагодити ефективну комунікацію та взаємодію між батьками та педагогами.

Рис. 2.6. Результати опитування батьків й вчителів

Для встановлення взаємозв'язків між отриманими показниками проведено кореляційний аналіз з використанням програми Excel. Кореляційна плеяда для тривожності представлена на рисунку 2.7.

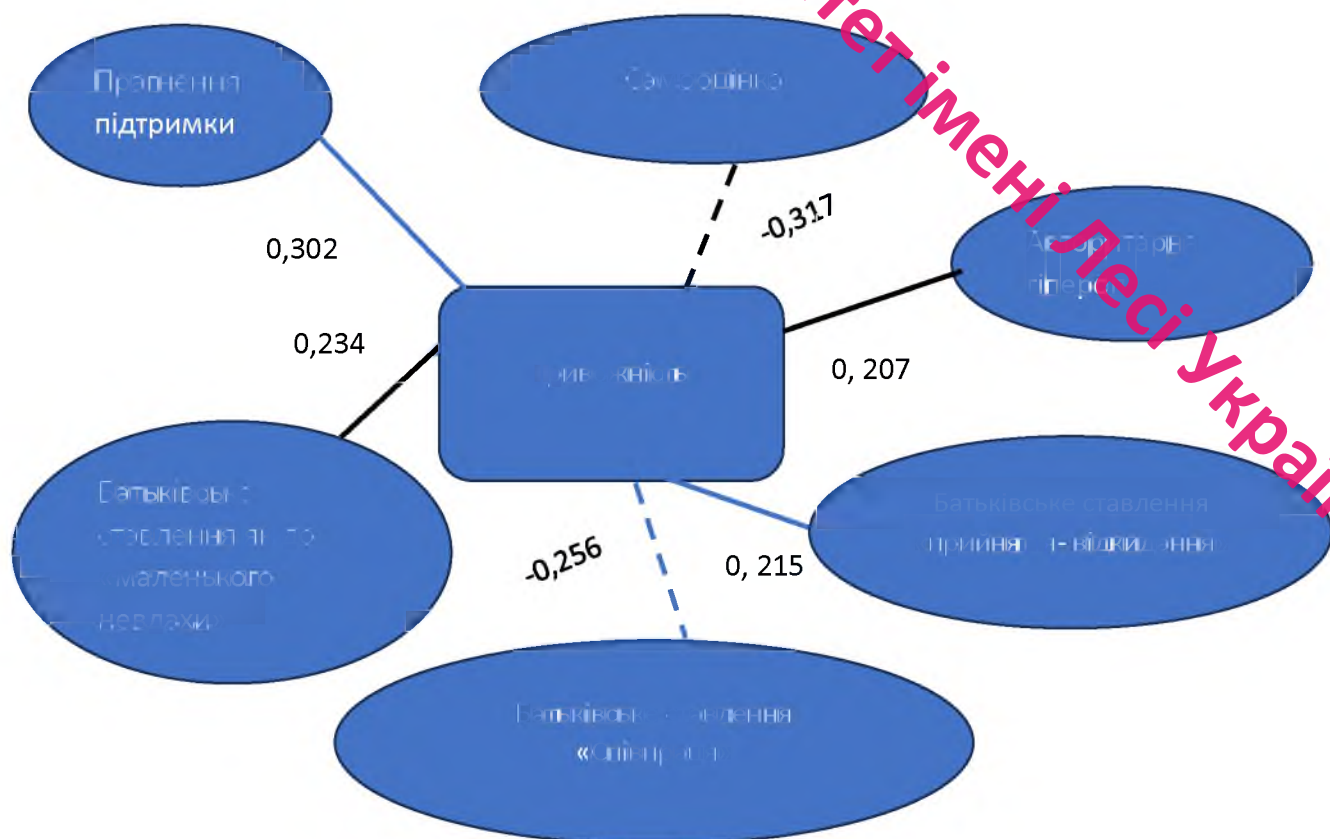

Рис. 2.7. Кореляційна плеяда для тривожності

Таким чином, було з'ясовано, що підвищенню тривожності сприяє авторитарна гіперопіка з боку батьків, ставлення до дитини як до маленького «невдахи», батьківське ставлення «прийняття відкидання». Висока тривожність сприяє прагненню підтримки. Але, якщо батьки ставляться до дитини з позиції співробітництва, тривожність має тенденцію до зменшення (зворотній кореляційний зв'язок). Чим нижче самооцінка особистості, тим вище тривожність.

Отримані результати дозволяють визначити основні напрями соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей, які навчаються в Любомльському ліцеї №2 Любомльської міської ради Волинської області.

1. В двох дітей з багатодітних сімей Максима К. 12 років та Валерії В. 11 років виявлено не тільки високий рівень загальної та шкільної тривожності, а також знижений настрій, проявлені страхи, нестачу енергії, тобто ці діти потребують додаткової уваги як з боку соціального педагога, так й з боку вчителів та батьків. З боку працівників психологічної служби ліцею має бути розроблена індивідуальна програма соціально-педагогічного супроводу, яка має включати індукційну індивідуальну бесіду з підлітками, додаткове обстеження місця та умов мешкання дітей, бесіду з батьками, розробку індивідуальної освітньої траєкторії разом з вчителями, за предметами яких діти відчувають найбільші складнощі (для Максима – це українська мова й література, фізика; для Валерії – алгебра, зарубіжна література, географія). Також, під час бесіди з дітьми було з'ясовано, що багато часу вони змушені приділяти молодшим членам родини та хатнім справам, що також негативно впливає на шкільну успішність й загальний стан школярів. Отже, соціальний педагог має сприяти влаштуванню молодших дітей до дитячого садка.

2. Було встановлено, що 40% учасників дослідження відчувають себе жертвами булінгу в шкільному колективі, 50% були свідками цькування в школі, лише одна дитина зазначила, що не має відношення до процесу булінгу, отже

важливим напрямом соціально- педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей є розробка й впровадження програми протидії булінгу в ліцеї.

3. Для 40% батьків притаманне ставлення «прийняття -- відкидання», 10% батьків мають симбіотичне ставлення до своїх дітей, що не дозволяє дитині повноцінно відчувати себе окремою особистістю й проявляти самостійність й 10% батьків дітей з багатодітних сімей проявляють авторитарну гіперопіку. Отримані результати свідчать про необхідність приділити більше уваги роз'яснювальній роботі з батьками багатодітних сімей.

4. Батьки, які мають трьох й більше дітей та педагоги по різному сприймають практично всі аспекти виховання, навчання та соціальної адаптації дітей. Отже, для ефективного соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей, що навчаються в закладах загальної середньої освіти необхідно налагодити ефективну комунікацію та взаємодію між батьками та педагогами. З цією метою доцільним є проведення спеціальних заходів, в яких мають брати участь як діти, так і батьки з багатодітних сімей та педагоги.

При проведенні психодіагностичного дослідження в двох учасників, хлопця Максима К., 12 років і Валерії В., 11 років було виявлено високий рівень тривожності у поєднанні зі зниженим настроєм та проявленими страхами й нестачею енергії. З такими школярами має бути проведена *індукційна бесіда*. Як відомо, індукційна бесіда, це метод логічного мислення, що поєднує спостереження та результати експериментів, щоб зробити висновок. Індукційна бесіда вимагає від співробітника психологічної служби закладу освіти імпровізаційних навичок, в основі яких лежить вільне володіння різними аспектами і рівнями вирішення проблем, з одного боку, і способи побудови діалогу, форми взаємодії з аудиторією на всіх етапах вирішення проблеми, з іншого. Сенс введення такої бесіди полягає в досягненні особливої мети, а саме в тому, щоб звернути учасників на нову рефлексивну позицію по відношенню до власних способів реагування та комунікації. Метою індукційної бесіди було знаходження можливих способів зниження тривожності та покращення психоемоційного стану. Були оговорені такі методи, для зниження тривожності, як дихальні вправи,

самоспостереження, саморефлексія, ведення «щоденника емоцій». Прийшли до висновку, можна трансформувати свою тривожність у фізичні вправи, які покращать фізичний стан, нададуть впевненості в собі та гарний настрій. Крім того, Максим К. висказав пропозицію, що варто взагалі змінити ставлення до оцінок, бо оцінка - це зовсім не людина. Тож, мета індукційної бесіди досягнута. Підвищена самооцінка, знайдені способи подолання тривожності та покращення психоемоційного стану.

Для дітей із багатодітних родин нами було розроблене тренінгове заняття, яке ми провели разом із працівниками психологічної служби ліцею.

Мета заняття: сприяти розумінню поняття цінності та унікальності людського життя, поняття щастя як невід'ємної складової життя людини; навчити визначати життєві цінності та приймати відповідальні рішення, робити вибір, який впливає на майбутнє; визначити духовні цінності особистості та їх вплив на життя; сприяти формуванню ціннісного ставлення до себе як особистості.

Завдання: сформулювати систему життєвих та духовних цінностей, усвідомити різницю між матеріальними і духовними цінностями, навчитися приймати відповідальні рішення, усвідомити, що найцінніший дар – це дар життя.

Тривалість заняття: 1 год 45 хвилин

Матеріали та обладнання: плакати, брошури, презентація, відеоматеріали, конспект.

Повний зміст тренінгового заняття представлений нами у додатку Д нашого магістерського дослідження.

Також, було проведено *захід з використанням технік арттерапії*, в якому приймали участь діти й батьки як з багатодітних родин, так й з родин, в яких одна чи дві дитини, педагоги. Спочатку було проведено майстер-клас з модульного оригамі, а потім були створені команди, до яких входили діти, батьки, вчителі. Кожна команда мала створити свій «Океан». В процесі роботи можна було використовувати різноманітні матеріали й техніки малювання. Під час заходу панувала дружня атмосфера. Роботи, які були створені, розміщені на стінах

ліцею. За результатами таємного голосування, команда, яка створила найкращу роботу, отримала цікаві призи.

В результаті впровадження циклу заходів щодо соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей в Любомльському ліцеї №2 Любомльської міської ради Волинської області в дітей, які взяли участь в дослідженні, проведено повторне вивчення рівня тривожності, визначення функціонального стану дітей із багатодітних сімей, що навчаються в цьому закладі загальної середньої освіти. Результати порівняльного аналізу визначення рівня тривожності за методикою Р. Філліпса представлено на рис. 2.8.

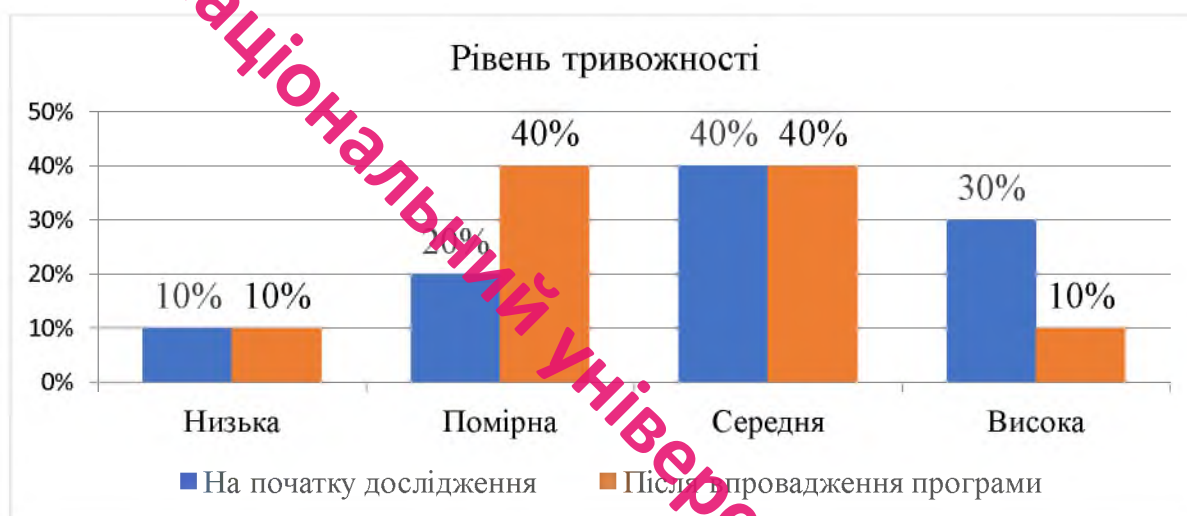

Рис. 2.8 Порівняльний аналіз визначення рівня тривожності за методикою Р. Філліпса

Знизилась тривожність -лише в однієї дитини визначено високий рівень тривожності, 40% дітей з багатодітних родин мають помірний рівень тривожності, 40% дітей, що прийняли участь в дослідженні мають середній рівень тривожності.

Порівняльний аналіз результатів методики САН представлено на рис. 2.9.

Рис. 2.9. Порівняльний аналіз результатів методики САН

Тож, як можна бачити, покращився психоемоційний стан (половина дітей мають оптимальний функціональний стан, половина-нормальний).

Батьки й вчителі зазначили, що проведені заходи сприяли покращенню комунікації як між дорослими й дітьми, так і між батьками та вчителями.

2.2. Методичні рекомендації щодо покращення соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей

Проведений нами науково-педагогічний пошук в ході виконання магістерського дослідження дозволив нам сформулювати ряд пропозицій та рекомендацій щодо соціально-педагогічного супроводу дітей із багатодітних родин, які стануть у нагоді як педагогічним працівникам, фахівцям соціальних служб територіальних громад, так і батькам цих дітей.

Рекомендації для педагогічних працівників.

Партнерство між учнями, вчителями та батьками є ключовим елементом якості освіти в українських школах. І це не дивно, адже позитивних результатів можна досягти лише завдяки взаєморозумінню, співпраці та підтримці всіх учасників освітнього процесу. Педагогіка партнерства актуальна на всіх рівнях шкільної освіти. Вона базується на простих, але дуже важливих принципах, а саме:

- взаємна повага до всіх учасників освітнього процесу;
- довірчі відносини та спільна робота;
- позитивне та доброзичливе ставлення один до одного;

- розуміння та ефективна комунікація для досягнення спільної мети;
- забезпечення права вільного вибору;
- горизонтальна модель співпраці (всі учасники освітнього процесу мають бути рівними);
- соціальне партнерство (добровільне визнання та прийняття особистої відповідальності).

Щоб покращити супровід педагогам потрібно:

- підготувати інформацію для учасників засідання Команди супроводу про особливості навчально-пізнавальної діяльності дітей, їх сильні сторони та потреби, результати виконання дітьми навчальної програми/освітнього плану;
- визначити спільно з іншими педагогічними працівниками рівень досягнення кінцевих цілей навчання, передбачених діючою програмою;
- створити належний мікроклімат в колективі;
- надати інформацію батькам про стан засвоєння навчальної програми/освітнього плану дітьми.
- стежити за дітьми з метою вивчення їх індивідуальних особливостей, схильностей, інтересів та потреб;
- брати активну участь в організації освітнього процесу дітей;
- мати постійний контакт з батьками, щоб повідомити про діяльність дитини;
- запланувати заходи щодо налагодження соціальної взаємодії в сім'ї;
- розробити та застосувати ефективні підходи та методи роботи з дітьми з багатодітних сімей;
- створити умов для самостійного розв'язання життєвих проблем;
- проводити групові роботи з батьками та учнями: різні види терапій;
- розробити індивідуальну роботу, щоб мати змогу обговорити важливі питання, що стосуються життя та навчання дитини;

- постійно спілкуватись з батьками, щоб вони могли швидко реагувати на будь-які зміни чи проблеми (створення чатів чи груп у соціальних мережах та системах обміну повідомленнями, відеодзвінки).

- підтримувати неформальне спілкування (спільне святкування важливих подій та урочистостей у житті дітей та школи).

- всебічно підтримувати та залучати батьків до організації та проведення свят, тематичних та позакласних заходів;

- залучати батьків до освітнього життя дітей (добровільна допомога у підготовці навчальних матеріалів та освітнього середовища, обмін життєвим та професійним досвідом);

- використовувати ефективні способи налагодження партнерських стосунків з батьками та дітьми: *освітня сесія* (форма активної взаємодії педагога та батьків, завдяки якій учасники отримують нові корисні знання та позитивний досвід вирішення нагальних проблем); *педагогічна майстерня* (спосіб розвитку педагогічного мислення батьків, де вони можуть навчитися найефективнішим стратегіям вирішення освітніх та педагогічних ситуацій); *круглий стіл* (такі зустрічі дають можливість учасникам краще зрозуміти позиції один одного, детально розглянути нагальні питання та висловити власні коментарі й аргументи); *рольова гра* (форма спільної роботи вчителя і батьків, де учасники, виконуючи певні ролі, разом знаходять найкращі шляхи вирішення проблемної ситуації); *дискусія* (традиційна, але ефективна форма взаємодії з батьками, коли всі учасники активно висловлюють свою позицію з проблемного питання).

Рівноправні стосунки між вчителем, родиною і учнем знижують ризик виникнення конфліктів. А якщо розбіжності все ж виникають, їх завжди можна вирішити конструктивно, шляхом компромісу. Така модель взаємодії між дорослими неодмінно стане взірцем для учнів. Завдяки навчанню партнерству такі поняття, як толерантність, співчуття та свобода вибору, можуть стати фундаментальними для нашого суспільства.

Створити освітнє середовище, засноване на принципах педагогіки партнерства, не дуже складно. Але це вимагає чіткої та цілеспрямованої взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу, а також усвідомлення важливості досягнення спільної мети.

Рекомендації для батьків

Виховання дітей у великій родині може бути як корисним, так і складним. Ось кілька рекомендацій, які допоможуть вам:

- надайте інформацію про дитину вчителю чи соціальному педагогу (стиль, спосіб навчання, успіхи, труднощі у виконанні домашніх завдань);
- приймайте участі у роботі Команди супроводу;
- створіть умови для навчання, виховання та розвитку дитини;
- зробіть позитивний психологічний клімат у сім'ї;
- викроїть окремих час для спілкування з кожною дитиною, тому що дітям для нормального розвитку абсолютно необхідна пильна увага батьків;
- поважайте особистість дитини, зробіть їй особистий куточок, де дитина може побути на самоті та відпочити;
- підтримуйте постійний розпорядок дня: розпорядок харчування, відходу до сну, виконання домашніх обов'язків і домашніх завдань, щоб дати всім відчуття структури і передбачуваності;
- користуйтеся спільними календарями, щоб відстежувати діяльність, зустрічі та дедлайни кожного, щоб ніщо не залишилося поза увагою;
- розподіляйте обов'язки рівноправно: доручайте кожній дитині роботу відповідно до її віку, щоб навчити її відповідальності та самодостатності;
- плануйте сімейні заходи, такі як вечори кіно, ігрові дні, прогулянки або свята, щоб допомогти всім зблизитися;
- шануйте сімейні традиції, щоб створити спільні спогади та сприяти відчуттю спадкоємності;
- відзначаєте особливі події, щоб дати їм змогу відчути себе особливими та цінними;

- проводьте сімейні зустрічі, даючи можливість кожному члену сім'ї висловитися;
- сприймайте відкритому діалогу, створіть позитивний мікроклімат у сім'ї, в якому люди почуваються комфортно, відкрито висловлюючи свої думки та почуття;
- встановіть послідовні правила, які стосуватимуться всіх;
- заохочуйте самодостатність, вчіть дітей бути самостійними, заохочуючи їх висловитися про власні потреби;
- будьте гнучкими, будьте готові змінювати плани та розпорядок дня за потреби;
- заохочуйте співпрацю, залучайте всю сім'ю до спільних проєктів;
- наголошуйте на підтримці, на важливості бути поруч і підтримувати одне одного, як у добрі, так і в погані часи.

Багатодітна сім'я може бути сприятливим середовищем, де вплив батьків, інших опікунів та братів і сестер може запропонувати велику мережу підтримки, за умови, що межі є достатньо гнучкими, щоб дозволити кожній людині стати тим, ким вона є насправді, і жити тим життям, яке вона хоче вести.

Висновки до другого розділу.

З метою визначення напрямків розробки й впровадження циклу заходів щодо соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей в закладах загальної середньої освіти було проведено емпіричне дослідження на базі Любомльського ліцею №2 Любомльської міської ради Волинської області. В дослідженні прийняли участь 10 дітей з багатодітних родин, у віці від 10 до 14 років, які навчаються в цьому ліцеї.

На основі отриманих результатів була розроблена й впроваджена програма заходів щодо соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей, яка включала як індивідуальні аспекти роботи з дітьми в яких було виявлено високий рівень тривожності у поєднанні зі зниженим настроєм та проявленими страхами й нестачею енергії, так й на підвищення самооцінки дітей з багатодітних сімей й

на покращення комунікації та взаємодії між дітьми, батьками, не тільки з багатодітних сімей, а й з тими родинами в яких одна-дві дитини та педагогами. Психосоціальний тренінг був спрямований на сприяння розумінню поняття цінності та унікальності людського життя, життєвих цінностей та розвитку навичок приймати відповідальні рішення, робити вибір, який впливає на майбутнє; формуванню ціннісного ставлення до себе як особистості. Загальношкільний захід з використанням технік арттерапії включав майстер-клас з модульного оригамі, створення командних робіт «Океан».

В результаті впровадження програми соціально- педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей в Любомльському ліцеї №2 Любомльської міської ради Ковельського району Волинської області в дітей, які приймали участь в дослідженні знизилась тривожність, покращився психоемоційний стан. Батьки й вчителі зазначили, що проведені заходи сприяли покращенню комунікації як між дорослими й дітьми, так і між батьками та вчителями.

Розроблені методичні рекомендації щодо покращення соціально- педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей, які включають розділи для батьків, вчителів та соціальних педагогів.

ВИСНОВКИ

Багатодітна сім'я – сім'я, в якій подружжя (чоловік та жінка) зареєстроване, проживає разом та має трьох і більше дітей, у тому числі обох з подружжя, або один з батьків (мати), який має трьох і більше дітей та виховує їх самостійно. До багатодітної сім'ї також належать діти, які навчаються за денною або заочною формою здобуття загальної середньої, професійно-технічної, фахової передвищої та вищої освіти – до досягнення ними 23 років, до закінчення навчання. Багатодітні сім'ї, незалежно від їхнього типу, мають спільну соціальну проблему, характерну саме для багатодітних сімей: діти з таких сімей частіше мають низьку самооцінку та занижену самоповагу, ніж їхні однолітки з переважно малодітних сімей, що може мати негативний вплив на їхнє майбутнє в цілому. Крім того, короткий інтервал між народженнями у багатодітних сім'ях означає, що в них завжди багато молодших братів і сестер, що призводить до нижчого соціального віку старших братів і сестер. Це об'єктивна тенденція, яка спостерігається в різних типах багатодітних сімей і не залежить від економічного та освітнього статусу батьків.

Сьогодні слово «супровід» має багато значень. Говорять і про музичний супровід, і про супровід літака, і про супровід будь-якого технологічного процесу. У психології та педагогіці слово «супровід» також трактується неоднозначно. З психолого-педагогічної точки зору підтримка найчастіше розглядається як спосіб створення умов для здійснення суб'єктом оптимального вибору в різних життєвих ситуаціях. Підтримка – це завжди взаємодія того, хто підтримує, і того, кого підтримують. Соціально-педагогічна підтримка особистості – це процес, що передбачає комплекс цілеспрямованих, послідовних педагогічних дій, які допомагають людині розібратися в життєвій ситуації, забезпечують саморозвиток особистості на основі рефлексії того, що відбувається.

Процес соціально-педагогічного супроводу, який має свою специфіку, спрямований насамперед на підтримку особистості в системі соціальних відносин, навчання молодих людей новим моделям взаємодії з собою і світом, подолання труднощів соціалізації. Соціально-педагогічний супровід діалектично

пов'язаний із соціальним вихованням та соціальним навчанням. Якщо підтримка є фактором виховання, то виховання є цільовою функцією соціально-педагогічного супроводу. У процесі підтримки молоді люди розвивають соціальні навички і таким чином сприяють соціальному навчання. Соціальне навчання, в свою чергу, спирається на соціально-педагогічний супровід, який регулює соціальні практики дітей та молоді.

Соціально-педагогічний супровід не може бути просто підтримкою. Це не пасивний процес «моніторингу людського розвитку». Підтримка повинна мати чітко визначені цілі. Соціально-педагогічний супровід має дві мети. Ідеальна мета завжди виражається в індивідуальних цілях кожної людини, спрямованих на досягнення вищого рівня соціальності, що виражається в соціальному самовизначенні та розвитку індивідуальності. Соціально-педагогічна підтримка завжди індивідуалізована і спрямована на особистість, навіть якщо педагог працює з групою. Це пов'язано з тим, що підтримка, яка включає в себе допомогу і сприяння, полягає не в тому, щоб вирішити проблему за людину, а в тому, щоб заохотити її до самостійності у вирішенні проблеми.

З метою визначення напрямів розробки й впровадження циклу заходів щодо соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей в закладах загальної середньої освіти було проведено емпіричне дослідження на базі Любомльського ліцею №2 Любомльської міської ради Волинської області. В дослідженні прийняли участь 10 дітей з багатодітних родин, у віці від 10 до 14 років, які навчаються в цьому ліцеї.

На основі отриманих результатів була розроблена й впроваджена програма соціально- педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей, яка включала як індивідуальні аспекти роботи з дітьми в яких було виявлено високий рівень тривожності у поєднанні зі зниженим настроєм та проявленими страхами й нестачею енергії, так й заходи спрямовані на протидію булінгу в шкільному колективі, так й на підвищення самооцінки дітей з багатодітних сімей й на покращення комунікації та взаємодії між дітьми, батьками, не тільки з багатодітних сімей а й з тими родинами в яких одна-дві дитини та педагогами.

Індивідуальна програма включає індукційну індивідуальну бесіду з підлітками, додаткове обстеження місця та умов мешкання дітей, бесіду з батьками, розробку програми разом з вчителями, за предметами яких діти відчувають найбільші складнощі. Також, під час бесіди з дітьми було з'ясовано, що багато часу вони змушені приділяти молодшим членам родини та хатнім справам, що також негативно впливає на шкільну успішність й загальний стан школярів. Соціальний педагог сприяв влаштуванню молодших дітей до дитячого садка. Розроблена нами тренінгове заняття було спрямоване на сприяння розумінню поняття цінності та унікальності людського життя, життєвих цінностей та розвитку навичок приймати відповідальні рішення, робити вибір, який впливає на майбутнє; формуванню ціннісного ставлення до себе як особистості. Загальношкільний захід з використанням технік арттерапії включав майстер-клас з модульного оригамі, створення командних робіт «Океан».

В результаті впровадження програми соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей в Любомльському ліцеї №2 Любомльської міської ради Волинської області в дітей, які приймали участь в дослідженні знизилась тривожність (лише в одній дитині визначено високий рівень тривожності, 40% дітей з багатодітних родин мають помірний рівень тривожності, 50% дітей, що прийняли участь в дослідженні мають середній рівень тривожності), покращився психоемоційний стан (половина дітей мають оптимальний функціональний стан, половина-нормальний). Батьки й вчителі зазначили, що проведені заходи сприяли покращенню комунікації як між дорослими й дітьми, так і між батьками та вчителями.

Розроблені методичні рекомендації щодо покращення соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей, які включають розділи для батьків, вчителів та соціальних педагогів.

Враховуючи всю складність життя багатодітної родини в країні, де йде війна, багатовимірність процесів виховання та комунікації, проблема соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей у закладах середньої освіти потребує подальших теоретичних розвідок та практичних рекомендацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абетка соціального педагога / уклад. В. В. Волканова. Харків : "Основа", 2011. 235 с.
2. Алексеєнко Т. Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання : автореф. дис. д-ра пед. наук. Київ, 2017. 48 с.
3. Анкетування "Я та булінг". *Освітній проект «На Урок» для вчителів*. URL: <https://naurok.com.ua/anketuvannya-ya-ta-buling-205615.html>.
4. Антонов О. Багатодітна сім'я у сучасному суспільстві: умови життя, громадська думка, заходи соціальної політики. Київ : Наука, 2011. 266 с.
5. Афанасьєва Ю. Удосконалення системи соціального захисту багатодітних сімей в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2-ге вид. 2013. С. 201—206.
6. Бадер С. Соціально-педагогічний супровід соціалізації молодшого школяра: змістовний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2016. № 1 (3). С. 22—26.
7. Барліт О. Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі. Запоріжжя : Олекс, 2011. 52 с.
8. Безпалько О. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навчальний посібник. Київ : Центр учб. літ., 2009. 208 с.
9. Безтелесна Л. Удосконалення системи соціального захисту багатодітних сімей. *Україна: аспекти праці* / ред.: Л. Безтелесна, Г. Юрчик, Ю. Нагай. 6-те вид. 2014. С. 22-27.
10. Брочковська Ю. Б. Булінг як соціально-психологічна проблема. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 145—154.
11. Бушай І. М. Психологічні особливості розвитку образу світу школярів: монографія. Чернігів : Держ. підприємство «Черніг. держ. центр науково-техн. і екон. інформації», 2007. 382 с.
12. Варій М. Й. Психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. Київ : Центр учб. літ., 2009. 288 с.

13. Вдосконалення системи соціального захисту багатодітних сімей.
URL: http://uap.in.ua/download/all/2014/UAP#6_2014.pdf.
14. Гольфельд Т. Г. Соціально-педагогічний супровід багатодітних сімей: нормативно-правовий аспект. *Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 22 листоп. 2019 р. / ред. М. В. Васильєвої. Харків, 2019. С. 53—54.
15. Горленко В. М., Луценко Ю. А., Острова В. Д. Методичні рекомендації щодо впровадження циклограм діяльності працівників психологічної служби : *Метод. рек.* / ред. В. Г. Панка. Київ : УНМЦ практи. психології і соц. роботи, 2017. 132 с.
16. Григор'єва Р. В. Багатодітна сім'я: погляд зі сторони. *Соціальний потенціал сім'ї*. Київ, 2012. С. 53—58.
17. Дерєга В. В. Соціальна і гуманітарна політика : навчальний посібник. Миколаїв, 2012. 152 с.
18. Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523-2014-p#Text>.
19. Деякі питання надання соціальної підтримки багатодітним сім'ям. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250-2019-p#Text>.
20. Дорожко І. І., Малихіна О. Є., Туріщева Л. В. Насильство. Булінг. Проблема в запитаннях та відповідях [Текст]. Х : ВГ "Основа", 2019. 144 с.
21. Закон України Про охорону дитинства. *Головна 2024*. URL: https://urst.com.ua/act/pro_okhoronu_dytynstva.
22. Зверєва І. Д., Безпалько О. В., Харченко та ін С. Я. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / ред.: І. Д. Зверєва, Р. М. Лактіонова. К : Центр навч. літ., 2004. 256 с.

23. Ібрагім Ю. С. Соціально-педагогічна підтримка багатодітних сімей громадськими організаціями: проблеми та перспективи. *Зб. наук. праць «Педагогіка та психологія»*. Харків, 2015. С. 100—108.
24. Кайтанський О. С. Правові аспекти соціального захисту окремих категорій сімей із дітьми. *Прикарпатський юридичний вісник*. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2017/9.pdf.
25. Капська А. Й. Соціальна робота : навч. посіб. К : Центр навч. літ., 2005. 328 с.
26. Капська А. Й. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей : навч. посіб. К : Центр учб. літ., 2012. 232 с.
27. Клименко Ю. О., Сайко Н. О., Шевчук В. В. Соціально-психологічна профілактика булінгу в освітньому середовищі. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2018. P. 73—75.
28. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. К : Міленіум, 2004. 265 с.
29. Коляденко С. М. Семантичний та методологічний аналіз поняття «Соціально-педагогічний супровід». *Електронна бібліотека Житомирського державного університету вітає вас! - Електронна бібліотека Житомирського державного університету*. URL: http://eprints.zu.edu.ua/10423/1/_Коляденко.pdf.
30. Кулаковська Р. Р. Особливості формування адекватної самооцінки у підлітковому віці. 2022. 84 с.
31. Лодкіна Т. В. Соціальна педагогіка. Захист сім'ї та дитинства. К : Акад., 2009. 319 с.
32. Ложкін Г. В., Коцан І. Я., Мушкевич М. І. Психологія здоров'я людини. 2011. 267 с.
33. Михайлишин У. Б. Вплив самооцінки на конфліктну поведінку підлітків. *Психологія : Наук. посіб.* Ужгор. нац. ун-ту. Ужгород, 2021. С. 86-92.
34. Москальова А. С. Методи психодіагностики в навчально-виховному процесі : навч. посіб. Київ : УМО НАПН України, 2014. 360 с.

35. Науково-методичне забезпечення діяльності психологічної служби системи освіти в умовах децентралізації (моделі, досвід) : колект. монографія / ред. В. Г. Панок. Київ : Ніка-Центр, 2020. 152 с.
36. Обухівська А. Г. Психологічна служба : підручник / ред. В. Г. Панка. Київ : Ніка-центр, 2016. 362 с.
37. Освіта.ua. Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2021/2022 н. р. *Освіта.UA*. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/83136/.
38. Папітченко Л. В. Теоретичний аналіз проблеми значущості самооцінки в структурі гідності особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Психологічні науки*. 2020. № 12. С. 79—89.
39. Печенко І. П. Принципи реалізації системи соціально-педагогічного супроводу соціалізації особистості в дошкільному дитинстві. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / ред. Н. С. Побірченко. 16-те вид. К, 2006. С. 110—116.
40. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text>.
41. Пожидаєва О. В. Консультування як один із напрямів професійної діяльності соціального педагога. *Збірник «Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами»*. 2007. № 3 (5). С. 519.
42. Потоцька Ю. Соціальний педагог у школі : рекомендації для початківця. Київ : Шкіл. світ, 2017. 112 с.
43. Пригода Т. М. Соціально-педагогічна робота з багатодітними сім'ями. Науковий пошук молодих дослідників. *Соціально-педагогічні науки* : Зб. наук. пр. студентів № 5, 2013 Ч. II. Луганськ : ДЗ «ЛІНУ ім. Тараса Шевченка», 2013. 156 с.
44. Про відпустки. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр#Text>.

45. Про внесення змін до Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show#Text>.

46. Про єдиний облік багатодітних сімей в Україні. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/081508>.

47. Про житловий фонд соціального призначення. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15#Text>.

48. Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії структурних підрозділів, відповідальних за реалізацію державної політики щодо попередження насильства в сім'ї, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0917>.

49. Про затвердження Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0330290-01#Text>.

50. Про затвердження Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0691290-01#Text>.

51. Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18#Text>.

52. Про затвердження Типових штатних нормативів закладів загальної середньої освіти. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1308-10#Text>.

53. Про освіту. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text><https://zakon.rada.gov.ua/Text>.

54. Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0864290-06#Text>.
55. Про соціальні послуги. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.
56. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>.
57. Рогальська-Яблонська І. П. Соціально-педагогічний супровід соціалізації особистості в дошкільному дитинстві. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 47. С. 180—187.
58. Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (04 квіт. 2018 р., м. Київ) [Електрон. ресурс] / ред. І. Г. Губеладзе та ін. К : Ін-т соц. та політ. психології Нац. акад. пед. наук України, 2018. 180 с.
59. Сімейний кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
60. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку : підручник / ред. А. Мудрик. К : ТОВ "Основа-Принт", 2009. 248 с.
61. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Ставицька С. О. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2006. 344 с.
62. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій з презентацією : навч. посіб. / ред. Н. М. Савельєва. Полтава : ПНПУ, 2016. 110 с.
63. Соціальна робота: технологічний аспект : навч. посіб. К : Центр навч. літ., 2004. 352 с.
64. Ткаченко Ю. М. Технології діяльності соціального педагога у роботі з багатодітними сім'ями. Науковий пошук молодих дослідників : Зб. наук. пр. студентів. № 5, 2013 Ч. II. Луганськ ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2013. 156 с.

65. Томчук М. І., Томчук С. М. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : моногр. Вінниця : КВНЗ "ВАНО", 2018. 200 с.
66. Тюття К. Т., Іванова І. Б. Соціальна робота (теорія і практика) : навч. посіб. К : ВМУРОЛ, 2011. 322 с.
67. *Управління освіти і науки Чернігівської ОДА*. URL: https://uon.cg.gov.ua/web_docs/2143/2014/09/docs/1_21614-21.pdf.
68. Цивільний кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
69. Шеляг Т. В. Соціальний статус багатодітних сімей та їх здатність до самопомоги. *Соціальна педагогіка*. 2012. № 1. С. 142.
70. Family size and educational attainment: cousins, contexts, and compensation - PMC. *National Center for Biotechnology Information*. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7363757/>.
71. Family size. *Psychology Encyclopedia* - JRank Articles. URL: <https://psychology.jrank.org/pages/237/Family-Size.html#ixzz8miZKT93z>.
72. For kids, large families have pros and cons. *Institute for Family Studies*. URL: <https://ifstudies.org/blog/for-kids-large-families-have-pros-and-cons/>.
73. Gupta S. How growing up in a big family shapes your development. *Verywell Mind*. URL: <https://www.verywellmind.com/how-growing-up-in-a-big-family-shapes-development-8680699>.
74. Is the family size of parents and children still related? Revisiting the cross-generational relationship over the last century - PMC. *National Center for Biotechnology Information*. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6449311/>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест шкільної тривожності Р. Філіпса

Мета: вивчити рівень і характер тривожності, пов'язаної зі школою, у дітей молодшого шкільного віку.

Обладнання: аркуші паперу й ручки.

Інструкція: тест складається з 58 запитань, які можуть зачитуватися або пропонуватися письмово. На кожне запитання слід дати однозначну відповідь «Так» або «Ні».

Текст опитувальника:

1. Чи важко тобі встигати разом із класом?
2. Чи хвилюєшся ти, коли вчитель каже, що збирається перевірити, наскільки ти знаєш матеріал?
3. Чи важко тобі працювати в класі так, як цього хоче вчитель?
4. Чи сниться тобі інколи, що вчитель розлютився від того, що ти не знаєш уроку?
5. Чи траплялося, що хтось із твого класу штовпав або вдарив тебе?
6. Чи часто ти хочеш, щоб учитель не поспішав пояснюючи новий матеріал, щоб ти зрозумів, про що він каже?
7. Чи сильно ти хвилюєшся при відповіді або виконанні завдання?
8. Чи буває так, що ти боїшся відповідати, оскільки остерігаєшся зробити помилку?
9. Чи тремтять у тебе коліна, коли тебе викликають відповідати?
10. Чи часто твої однокласники сміються з тебе, коли ви граєте у різні ігри?
11. Чи трапляється, що тобі ставлять нижчу оцінку, ніж ти очікував?
12. Чи хвилює тебе питання про те, чи не залишать тебе на другий рік?
13. Чи намагаєшся ти уникнути ігор, у яких робиться вибір, тому що тебе зазвичай не обирають?
14. Чи буває часом, що ти весь тремтиш, коли тебе викликають відповідати?
15. Чи часто у тебе виникає відчуття, що ніхто з твоїх однокласників не хоче робити того, що хочеш ти?

16. Чи сильно ти хвилюєшся перед тим, як почати виконувати завдання?
17. Чи важко тобі отримувати такі оцінки, яких очікують батьки?
18. Чи боїшся часом, що тобі стане зле у класі?
19. Чи будуть твої однокласники сміятися з тебе в разі, якщо ти зробиш помилку під час відповіді?
20. Чи схожий ти на однокласників?
21. Чи тривожишся ти після виконання завдання про те, наскільки добре ти з ним упорався?
22. Коли ти граєш у класі, чи впевнений у тому, що все добре запам'ятаєш?
23. Чи сниться тобі іноді, що ти у школі й не можеш відповісти на запитання учителя?
24. Чи правда, що більшість дітей ставляться до тебе доброзичливо?
25. Чи працюєш ти старанніше, якщо знаєш, що результати твоєї роботи будуть порівнюватися у класі з результатами твоїх однокласників?
26. Чи часто ти мрієш про те, щоб менше хвилюватися, коли тебе викликають відповідати?
27. Чи боїшся ти іноді вступати у суперечку?
28. Чи не трапляється, що твоє серце починає сильно битися, коли учитель каже, що збирається перевірити твою готовність до уроку?
29. Коли ти отримуєш хороші оцінки, чи думає хтось із твоїх друзів, що ти хочеш вислужитися?
30. Чи добре ти себе відчуваєш із тими однокласниками, до яких інші діти ставляться з особливою повагою?
31. Чи буває, що деякі діти в класі говорять те, що тебе торкається?
32. Як ти гадаєш, чи втрачають прихильність класу ті учні, які не можуть упоратися з навчанням?
33. Чи схоже на те, що більшість твоїх однокласників не звертають на тебе уваги?
34. Чи часто ти боїшся виглядати безглуздо?
35. Чи задоволений ти тим, як до тебе ставляться вчителі?

36. Чи допомагає твоя мама в організації шкільних вечірок, як інші мами твоїх однокласників?
37. Чи хвилювало тебе колись те, що думають про тебе навколишні?
38. Чи сподіваєшся ти вчитися у майбутньому краще, ніж зараз?
39. Чи вважаєш ти, що одягаєшся до школи так само добре, як і твої однокласники?
40. Чи часто ти замислюєшся, відповідаючи на уроці, що про тебе в цей час думають інші?
41. Чи мають здібні учні якісь виняткові права, яких не мають інші учні в класі?
42. Чи драгує деяких твоїх однокласників, коли тобі вдається бути кращим за них?
43. Чи задоволений ти тим, як до тебе ставляться твої однокласники?
44. Чи добре ти почуваєшся, коли залишаєшся наодинці з учителем?
45. Чи висміюють однокласники часом твою зовнішність та поведінку?
46. Чи гадаєш ти, що переймаєшся своїми шкільними справами більше, ніж твої однокласники?
47. Якщо ти не можеш відповісти, коли тебе запитують, чи відчуваєш ти, що от-от розплачешся?
48. Коли ввечері ти лежиш у ліжку, чи думаєш ти часом із тривогою про те, що буде завтра в школі?
49. Працюючи над складним завданням, чи відчуваєш ти інколи, що абсолютно забув речі, які добре знав раніше?
50. Чи тремтить трохи твоя рука, коли ти працюєш над завданням?
51. Чи відчуваєш ти, що починаєш нервувати, коли учитель каже, що збирається дати класу завдання?
52. Чи лякає тебе перевірка твоїх завдань у класі?
53. Коли вчитель говорить, що збирається дати класу завдання, чи боїшся ти, що не впораєшся з ним?
54. Чи снилося тобі часом, що твої однокласники можуть зробити те, чого не можеш ти?

55. Коли учитель пояснює матеріал, чи здається тобі, що твої однокласники розуміють його краще за тебе?

56. Чи тривожишся ти по дорозі до школи, що вчитель може дати класу перевірочну роботу?

57. Виконуючи завдання, чи відчуваєш ти, що робиш це погано?

58. Чи тремтить злегка твоя рука, коли вчитель просить виконати завдання на дошці перед усім класом?

Ключ до запитань: «+» - Так, «-» - Ні

1-	11 +	21-	31-	41 +	51-
2-	12-	22 +	32-	42-	52-
3	13-	23-	33-	43 +	53-
4-	14-	24 +	34-	44 +	54-
5	15-	25 +	35 +	45-	55-
6-	16-	26-	36 +	46-	56-
7-	17-	27-	37-	47-	57-
8-	18-	28-	38 +	48-	58-
9-	19-	29-	39 +	49-	
10-	20 +	30 +	40-	50-	

Опрацювання та інтерпретування результатів:

Виокремлюють запитання, відповіді на які не збігаються із ключем тесту. Наприклад, на 58-ме запитання дитина відповіла «Так», тоді як у ключі цьому запитанню відповідає «-», тобто відповідь «Ні». Відповіді, що не збігаються з ключем, - це прояви тривожності.

Під час обробки підраховується:

- загальна кількість розбіжностей по всьому тесту: понад 50 % - підвищена тривожність; понад 75 % - висока тривожність;
- кількість збігів за кожним із 8 чинників тривожності, що виділені у тесті. Рівень тривожності визначається так само, як і в першому випадку. Аналізується загальний внутрішній емоційний стан учня, який багато в чому визначається наявністю тих чи інших тривожних синдромів (факторів) та їх кількістю.

Чинник	Номер запитання
1. Загальна тривожність у школі.	2, 4, 7, 12, 16, 21, 23, 28, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58
2. Переживання соціального стресу.	5, 10, 15, 20, 24, 30, 33, 36, 39, 42, 44
3. Фрустрація потреби в досягненні успіху.	1, 3, 6, 11, 17, 19, 25, 29, 32, 35, 38, 41, 43
4. Страх самовираження.	27, 31, 34, 37, 40, 45
5. Страх ситуації перевірки знань.	2, 7, 12, 16, 21, 26
6. Страх невідповідності очікуванням	3, 8, 13, 17, 22
7. Низька фізіологічна опірність стресові.	9, 14, 18, 23, 28
8. Проблеми і страхи у стосунках з	2, 6, 11, 32, 35, 41, 44, 47

Опрацювання результатів:

1. Число розбіжностей знаків («+» - Так, «-» - Ні) за кожним із чинників (абсолютна розбіжність у відсотках: < 50 %; > 50 %; > 75 %).
2. Подання цих даних у вигляді індивідуальних діаграм.
3. Кількість розбіжностей за кожним чинником для всього класу; абсолютне значення - < 50 %; > 50 %; > 75 %.
4. Подання цих даних у вигляді діаграм.
5. Кількість учнів, які мають розбіжності за певним чинником > 50% і > 75 % (для всіх чинників).
6. Подання порівняльних результатів при повторних замірах.
7. Повна інформація про кожного з учнів (за результатами тесту).

Додаток Б.

Опитувальник САН- самопочуття, активність, настрої.

Ця методика призначена для самоконтролю і самооцінки самопочуття, активності і настрою. Шкала САН складається з індексів (3 2 1 0 1 2 3) і розташована між тридцятьма парами слів протилежного значення, що відображують рухливість, швидкість і темп протікання функцій (активність), силу, здоров'я, стомлення (самопочуття), а також характеристики емоційного стану (настрій). Перевагами тесту є його стислість і можливість кількаразового використання впродовж певного часу.

Інструкція: слід співвіднести свій стан з ознаками за багатоступінчастою шкалою. Ви маєте вибрати і позначити цифру що найбільш точно відбиває ваш стан на даний момент.

Типова карта методики САН

Прізвище, ім'я

Стать _____, Вік

Дата _____, Час

Самопочуття добре	3 2 1 0 1 2 3	Самопочуття погане
Почуваюся сильним	3 2 1 0 1 2 3	Почуваюся слабким
Пасивний	3 2 1 0 1 2 3	Активний
Малорухливий	3 2 1 0 1 2 3	Рухливий

Веселий	3 2 1 0 1 2 3	Сумний
Добрий настрій	3 2 1 0 1 2 3	Поганий настрій
Працездатний	3 2 1 0 1 2 3	Розбитий
Сповнений сил	3 2 1 0 1 2 3	Знесилений
Повільний	3 2 1 0 1 2 3	Швидкий
Бездіяльний	3 2 1 0 1 2 3	Діяльний
Щасливий	3 2 1 0 1 2 3	Нещасливий
Життя радісний	3 2 1 0 1 2 3	Похмурий
Напружений	3 2 1 0 1 2 3	Розслаблений
Здоровий	3 2 1 0 1 2 3	Хворий
Байдужий	3 2 1 0 1 2 3	Захоплений
Спокійний	3 2 1 0 1 2 3	Схвильований
Захоплений	3 2 1 0 1 2 3	Сумовитий
Радісний	3 2 1 0 1 2 3	Печальний
Відпочивший	3 2 1 0 1 2 3	Стомлений
Свіжий	3 2 1 0 1 2 3	Виснажений
Сонливий	3 2 1 0 1 2 3	Збуджений
Бажання відпочити	3 2 1 0 1 2 3	Бажання працювати
Спокійний	3 2 1 0 1 2 3	Стурбований
Оптимістичний	3 2 1 0 1 2 3	Песимістичний
Витривалий	3 2 1 0 1 2 3	Втомлений

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Бадьорий	3 2 1 0 1 2 3	Млявий
Думати важко	3 2 1 0 1 2 3	Думати легко
Розсіяний	3 2 1 0 1 2 3	Уважний
Сповнений сподівань	3 2 1 0 1 2 3	Розчарований
Задоволений	3 2 1 0 1 2 3	Незадоволений

Обробка та інтерпретація: при обробці ці цифри перекодуються в такий спосіб. Негативні стани за шкалою САН приймаються за 1 бал, наступний за ним за 2 бали і так далі. Слід урахувати те, - що полюси шкали постійно змінюються. Позитивні стани завжди одержують високі бали, а негативні низькі. За цими балами розраховується середнє арифметичне як загалом, так і окремо за активністю, самопочуттям і настроєм. Зразок перекодування наведений у таблиці. При оцінці функціонального стану важливі значення окремих показників та їхнє співвідношення. Наприклад, у відпочилої людини оцінки активності, настрою і самопочуття приблизно однакові. У міру наростання втоми співвідношення між ними змінюється за рахунок відносного зниження самопочуття й активності в порівнянні з настроєм.

Ключ:

Питання на самопочуття» 1, 2, 7, 8, 13, 14, 19, 20, 25, 26.

Питання на активність-3, 4, 9, 10, 15, 16, 21, 22, 27, 28.

Питання на настрої-5, 6, 11, 12, 17, 18, 23, 24, 29, 30.

Додаток В

Методика «Шкала самооцінки» (підлітковий, юнацький вік)

Мета: виявити рівень самооцінки особистості.

Необхідний матеріал: тест-опитувальник, бланк відповідей, ручка.

Хід проведення: Досліджуваному пропонується тест-опитувальник, який містить 32 твердження, з приводу яких можливі 5 варіантів відповідей, кожен із яких кодується балами за схемою: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

Інструкція: «Уважно прочитайте речення-судження і висловіть у чотирибальної системі своє ставлення до них. При цьому бали повинні означати: «Я думаю про це: «дуже часто», «часто», «іноді», «зрідка», «ніколи». У бланку відповідей у відповідну графу праворуч поставте знак «+» (плюс).

Опитувальник (бланк відповідей)

Речення-судження	Я думаю про це:				
	Дуже часто	Часто	Іноді	Зрідка	Ніколи
1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене					
2. Постійно відчуваю свою відповідальність за роботу					
3. Я хвилююсь за своє майбутнє					
4. Багато з моїх знайомих мене ненавидять					
5. Я меншою мірою ініціативний, ніж інші					
6. Я переживаю за свій психічний стан					
7. Я побоююсь видаватися нерозумним					
8. Зовнішній вигляд інших куди кращий за мій					
9. Я боюсь виступати з промовою перед незнайомими людьми					
10. Я часто припускаюсь помилок					

11. Шкода, що я не вмію говорити належним чином з людьми					
12. Шкода, що мені не вистачає впевненості у собі					
13. Мені хотілося б, щоб мої дії схвалювались іншими частіше					
14. Я надто сором'язливий					
15. Я проживаю життя марно, моє життя некорисне					
16. Багато з моїх знайомих невірної думки про мене					
17. Мені немає з ким поділитися своїми думками					
18. Люди очікують від мене надто багато					
19. Оточуючі не особливо цікавляться моїми досягненнями					
20. Я легко збентежуюся					
21. Я відчуваю, що багато людей мене не розуміють					
22. Я не почуваю себе в безпеці					
23. Я часто без підстав хвилююся					
24. Я почуваю себе ніяково, коли вхожу в кімнату, де вже сидять люди					
25. Я почуваю себе скутим					
26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за моєю спиною					
27. Я впевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я					
28. Мені здається, що зі мною повинна статися якась неприємність					

29. Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене					
30. Шкода, що я не такий комунікабельний, товариський					
31. У суперечках я висловлююся тільки тоді, коли впевнений у своїй правоті					
32. Я думаю про те, чого чекає від мене громадськість					

Обробка та аналіз результатів: Кожній відповіді досліджуваного приписується певна сума балів відповідно до шкали: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів. Для того щоб визначити рівень самооцінки, необхідно додати бали кожного із 32 суджень.

Інтерпретація результатів:

Сума балів від 0 до 43 засвідчує високий рівень самооцінки, за якого людина, як правило, виявляється не обтяженою "комплексом неповноцінності". Особистість адекватно реагує на зауваження інших і рідко сумнівається у своїх діях. Характеризує впевнену у своїх діях людину.

Сума балів від 43 до 86 вказує на середній рівень самооцінки, за якого людина рідко страждає від "комплексу неповноцінності" і лише час від часу старається пристосуватися до думки інших.

Сума балів від 86 до 128 вказує на низький рівень самооцінки, за якого людина хворобливо переносить критичні зауваження на свою адресу, сумнівається у правильності своїх дій, старається завжди рахуватися з думкою інших і часто страждає від "комплексу неповноцінності".

Анкета для батьків

1. Ваша сім'я багатодітна, у ній виховується:

- 3 дітей;
- 4 дітей;
- 5 дітей;
- понад 5 дітей.

2. Освіта батьків:

- середня;
- професійна –технічна;
- середньо-спеціальна;
- вища;

3. Мотиви планування вашої сім'ї:

- свідомо багатодітність;
- народження третього (і всіх наступних) дітей – випадковість;
- сім'я з міцними релігійними традиціями;
- сім'я з народженням загальної дитини при повторному шлюбі;
- інше _____;

4. Яка специфіка сімейного виховання вашої сім'ї?

- дітей виховують мати й батько;
- дітей виховує переважно мати, а батько відповідає за матеріальне забезпечення сім'ї;
- дітей виховує переважно батько;
- дітей виховують старші діти;
- інше _____;

5. Яка роль матері в вашій сім'ї?

- мати є взірцем для дітей і об'єктом їхньої любові й турботи;
- немає вільного часу, щоб доглядати дітей через зайнятість на роботі;
- вважає, що її головна турбота – нагодувати, одягти, зберегти здоров'я дітей, а питанням виховання має займатися батько;

6. Яка вагомість батька в вашій родині?

- батько є головою сім'ї й користується авторитетом у дітей;
- нерегулярно займається з дітьми через брак часу;
- вважає, що завдання – матеріальне забезпечення сім'ї, а питанням виховання має займатися мати;

7. Що найбільше турбує вас у родині?

- низький статок;
- здоров'я дітей;

- неможливість оплачувати навчання дітей у вузах;
- низька успішність дітей;
- неможливість спільного виїзду відпочивати, лікуватися;
- трудова участь дітей у житті сім'ї;
- інше _____;

8. Форми проведення вільного часу у вашій родині:

- спорт;
- читання літератури;
- заняття настільними іграми;
- перегляд теле - і відео- передач;
- заняття за комп'ютером;
- ігри в телефоні;
- спілкування з близькими і друзями;
- відпочинок на природі;
- інше _____;

9. Основні проблеми вашої сім'ї:

- матеріальні;
- житлово-побутові;
- у сфері освіти;
- психолого- педагогічні;
- відпочинок дітей;
- працевлаштування батьків;
- інше _____;

10. Як ви думаєте, чи захочуть ваші діти, щоб їх майбутня сім'я наслідувала вашу?

- так;
- ні;
- не знаю;

11. Чи вважаєте ви, що багатодітна сім'я має низку переваг перед сім'ями з одним (двома) дітьми?

- так;
- ні;

12. Якщо «так», то які ці переваги?

- дітей легше виховувати – вони не ростуть егоїстами;
- діти виростають працьовитішими, пристосованими до життя;
- сім'я більше дружна;
- інше _____;

13. Чи діти беруть участь у прийнятті вашої сім'єю особливо важливих рішень?

- так;

- ні;
- частково;

14. Які види соціальної допомоги отримує ваша сім'я?

- безплатне харчування дітей у школі;
- безкоштовні проїзні квитки;
- придбання одягу, взуття для дітей;
- путівки в оздоровчі табори;
- безкоштовна видача ліків за рецептами для дітей до 6 років;
- знижка за комунальні послуги;
- інше _____;

15. Які установи соціальної сфери і які спеціалісти надають соціальну допомогу і підтримку вашій родині?

- школа;
- практичний психолог;
- соціальний педагог школи;
- центр надання адміністративних послуг;
- відділ освіти;
- інші _____.

Дякую за вашу відповіді!

Анкета для педагогів

1. В яких класах Ви викладаєте?

- 1...4;
- 5...9;
- 10...11;
- інше _____;

2. Яку підтримку Ви надаєте здобувачам освіти у їхньому навчанні?

3. Чи спостерігаєте Ви особистісний поступ здобувачів освіти? І з чим він пов'язаний?

4. Які форми комунікації з батьками Ви використовуєте?

- батьківські збори;
- індивідуальне спілкування з батьками;
- не бачу сенсу у комунікації з батьками;
- інше _____;

5. У закладі освіти розроблені правила поведінки та учасники освітнього процесу дотримуються їх?

- правила поведінки у закладі освіти розроблені, учасники освітнього процесу ознайомлені з ними та дотримуються їх;
- правила поведінки у закладі освіти розроблені, учасники освітнього процесу ознайомлені з ними, але не завжди дотримуються їх;
- правила поведінки у закладі освіти розроблені, але учасники освітнього процесу не ознайомлені з ними;
- у закладі освіти відсутні правила поведінки;
- інше _____;

6. Яка Ваша роль у запобіганні проявам дискримінації між учасниками освітнього процесу в закладі освіти?

7. Чи є у вашому класі діти з багатодітних сімей?

- так;
- ні;
- інше _____;

7. Чи відрізняються діти з багатодітних сімей від інших? Якщо так, то чим?

8. У закладі освіти реагують на Ваші звернення про випадки булінгу?

- так, завжди;
- переважно так;
- переважно ні;
- ні, ніколи;
- таких випадків не було;
- інше _____;

9. У закладі освіти проводиться робота за участі відповідних служб/органів/організацій для учасників освітнього процесу з метою проведення соціально-педагогічного супроводу дітей, зокрема з багатодітних сімей?

- так, регулярно проводяться із усіма учасниками освітнього процесу;
- так, проводяться регулярно, але тільки для учнів;
- так, проводяться, але не більше 1 - 2 разів на рік;
- у закладі освіти не проводяться подібні інформаційні заходи;
- інше _____;

10. Чи відбуваються тренінги, тести, анкетування, різні заходи представлені соціальним педагогом?

- так;
- ні;
- інше _____;

11. Чи вважаєте Ви, що діти з багатодітних сімей потребують більше уваги ніж інші?

12. Чи проявляють діти з багатодітних родин більше агресії, невдоволення, мають низьку самооцінку та високий ризик девіантної поведінки?

13. На Вашу думку, чи належно ефективна комунікація педагогів, батьків та учнів? Чи робите Ви все, що від Вас залежить?

14. Як Ви сприймаєте аспекти виховання, навчання та соціальної адаптації дітей? Чи є у Вас якась своя методика?

Дякую за участь!

Тренінгове заняття «Найцінніший дар – життя»

Мета заняття: сприяти розумінню поняття цінності та унікальності людського життя, поняття щастя, як невід'ємної складової життя людини; навчити визначати життєві цінності та приймати відповідальні рішення, робити вибір, який впливає на майбутнє; визначити духовні цінності особистості та їх вплив на життя; сприяти формуванню ціннісного ставлення до себе як особистості.

Завдання: сформулювати систему життєвих та духовних цінностей, усвідомити різницю між матеріальними і духовними цінностями, навчитися приймати відповідальні рішення, усвідомити, що найцінніший дар – це дар життя.

Тривалість заняття: 1 год 45 хвилин

Матеріали та обладнання: плакати, брошури, презентація, відеоматеріали, конспект.

Вступна частина:

Ведучий: Що таке життя? Можливо, човен, що пливе по повноводній річці?

Що таке життя? Можливо, пісня, яка лунає з усіх боків?

Можливо, це фортеця, яка захищає нас від зла?

Можливо, це театр долі, де ми всі є глядачами і героями?

А може, це просто привид, яких так багато в житті.

А що таке життя? У чому його суть? Навіщо ми живемо? Якою має бути сучасна людина, щоб зробити життя кращим, щоб ми могли себе поважати?

Ми зібралися сьогодні, щоб відповісти на ці питання.

Тема нашої сьогоднішньої зустрічі звучить так: «Життя є життя: життя – найбільша цінність».

Кожна людина є унікальною, незрівнянною і надзвичайною особистістю. Життя - це найвища цінність, яку має людина, бо воно дається лише один раз. «Найбільша з усіх книг - це книга життя, яку не можна ні закрити, ні відкрити за бажанням», - сказав А. Ламартін. Є мільйони людей. Вони подібні до зірок на

небі, що горять незвичайним світлом. Їхнє життя гірке, як полин, і солодке, як мед. Життя кожного - це шлях, який судилося пройти тільки йому.

«Дерево надії»

Ведучий: На дошці зображено «Дерево надії». Ваше завдання - написати та озвучити свої очікування від сьогоденного тренінгу на папірцях, які вам роздали, і, звичайно ж, прикріпити їх на «Дерево надії».

Правила проведення тренінгу

(Правила були розміщені на плакаті у формі квітки, який був прикріплений на дошці)

- Активність.
- «Тут і зараз».
- Ввічливість.
- Відповідальність.
- Регламент.
- СТОП.

Вправа «Знайомство». «Життя - це...»

Мета: Познайти учасників, створити комфортні умови для роботи в групі.

Хід проведення: *Ведучий*: Кожен учасник по колу називає своє ім'я і продовжує речення: «Мене звать Оля, для мене життя - це...».

Висновок: Оля - це людина, яка має можливість дізнатися свою історію. Життя - це яскравий світ, для кожного він особистий і неповторний. Наше життя в наших руках і те, як ми його будемо. Тільки від нас залежить, як наповнити його змістом.

Практичний аукціон: «Як керувати своїм життям?»

Ведучий: Для того, щоб зрозуміти, чи вміємо ми правильно визначати життєві цінності, чи вміємо робити вибір, чи об'єктивно оцінюємо важливість духовних

цінностей у своєму житті, ми проведемо практичний аукціон на тему «Як розпоряджатися своїм життям?». Гра повинна допомогти кожному учаснику знайти відповідь на це питання.

(Ведучий: роздає учасникам аркуші паперу та умовні «гроші» - папірці (по 6 штук). На початку гри кожен учасник має написати своє ім'я на шести папірцях (умовних грошах). Кожен папірець представляє частину учасника: енергію, інтереси, час, ресурси, ідентичність тощо. Через хвилину кожен може вибрати, «витратити» чи «зберегти» свої «гроші». Ряд предметів виставляється для продажу у парах. Правила гри не дозволяють купити обидва предмети, тільки один або нічого. Звісно, коли у вас закінчуються «гроші», ви не можете нічого купити. Всі покупки можна робити тільки тоді, коли «предмети» виставлені для продаж. Ви не можете повернутися до попередньої пари, якщо наступна пара вже продається. Кожен, хто щось купує, віддає свої «гроші» ведучому. Кожен учасник пише на окремому аркуші, що він купив. У грі будуть деякі нюанси, за які доведеться доплатити, або навпаки. Кожен лот відображається на мультимедійному екрані.

Вийнятки:

- Ті, хто вибрав здорову сім'ю, отримують нагороду два папірці.
- Тим, хто вибрав 5 років радості, доведеться заплатити додатковий папірець, адже за деякі речі доводиться платити більше, ніж здається на перший погляд.

Питання для обговорення:

- Що це за паперові гроші?
- Яка ваша улюблена покупка?
- Чи шкодуєте ви про те, що не зробили якусь покупку?
- Чи хотіли б ви змінити якісь правила гри (адже в житті нічого не можна повернути назад)?
- Що ви дізналися з цієї справи?

Правила гри можуть змінюватися, але життя - це не гра. Ви не можете повторити вибір, який ви вже зробили, або змінити рішення, яке ви прийняли в минулому.

Ви не можете охопити все або скористатися кожною можливістю, і ви не можете передбачити, які можливості у вас з'являться через тиждень або рік. У вас завжди буде бракувати часу, варіантів, грошей і можливостей. За кожен вибір, який ви робите в житті, доводиться платити, і часто ціна виявляється вищою, ніж ви очікували.

Релаксація «Знайди свою зірку»

Мета: Зняття фізичного та психічного напруження, пригнічення негативних емоцій.

Хід: Закрийте очі, сядьте зручно і розслабтеся. Зробіть три глибокі вдихи і видихи. Тепер уявіть зоряне небо. Зірки бувають великі і маленькі, яскраві і тьмяні. Для когось це одна або кілька зірок, для когось - незліченна кількість світних точок, які то віддаляються, то наближаються на відстань подиху. Уважно подивіться на зірки і виберіть найкрасивішу з них. Можливо, вона схожа на вашу дитячу мрію або нагадує вам моменти радості, щастя, удачі, натхнення? Помилуйтеся своєю зіркою ще раз і спробуйте дотягнутися до неї. Зробіть все, що в ваших силах! І ви обов'язково отримаєте свою зірку. Зніміть її з неба і обережно покладіть перед собою, уважно подивіться на неї і запам'ятайте її зовнішній вигляд і світло.

Тепер простягніть долоні від колін до стоп і потягніться, розплющить очі, візьміть аркуш паперу, олівець і фломастер і намалюйте свою зірку.

Виріжте її і приклейте на наше зоряне небо. І тепер зірки завжди будуть світити вам. Вони будуть випромінювати добро, дружбу та підтримку. Вони будуть направляти вас на шлях добра і супроводжуватимуть вас по життю.

(Наприкінці вправи учасники малюють, вирізають і приклеюють свої зірки на великий аркуш паперу, утворюючи зоряне небо).

«Дерево реалізованих очікувань»

Чи справдилися ваші очікування?

Ведучий: Просимо кожного учасника (по черзі) підійти до нашого «Дерева реалізованих очікувань», взяти листочок з очікуванням і сказати, чи справдилися ваші очікування та продовжити одну з наступних пропозицій.

Технологія «Незакінчені пропозиції»

- ✓ «Я зрозумів, що...»
- ✓ «Мені більше сподобалося...»
- ✓ «У майбутньому я ...»
- ✓ «Життя кожної людини - це...»
- ✓ «Моє майбутнє залежить від...»

Заключний етап

Ведучий: Кожен з вас, подорожуючи по життю, шукає свою істину, своє призначення. Від того, яку мету людина поставить перед собою, буде залежати те, як вона проживе життя. І пам'ятайте, що кожен з вас унікальний, особливий, цікавий, різний, єдиний у своєму роді.

При підготовці заняття використані матеріали видань: Щорс В., Полударова А. Настільна книга соціального педагога. 2018. 349 с.; Якушина Ю. Ю. Методичні матеріали. URL: <https://vseosvita.ua/user/id1000936/library>; Зайченко О. В. Методичні рекомендації. URL: <https://vseosvita.ua/user/id1031015/library>.